INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	11
4 De stad Enschede	16
5 Bevolking	23
6 Middelen van bestaan	25
7 Sociale en culturele voorzieningen	39
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	44
Bronnen	54
Bijlagen	56

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Enschede is een verstedelijkte gemeente in het zuidoosten van Twente en wordt omringd door de gemeenten Weerselo, Oldenzaal en Losser, de Bondsrepubliek Duitsland en de gemeenten Haaksbergen en Hengelo. De stad Enschede vormt het economische, bestuurlijke, administratieve en culturele centrum van de gemeente, die daarnaast bestaat uit de kerkdorpen Boekelo, Glanerbrug, Lonneker en Usselo. De ligging van de gemeente Enschede in Twente is weergegeven op **kaart 1**.

De huidige gemeente Enschede is in 1934 ontstaan door samensmelting van de in de Franse Tijd (1795-1813) gevormde zelfstandige gemeenten Enschede en Lonneker. Daarvoor bestond de huidige gemeente uit het stadgericht Enschede en het uit vijf marken bestaande richterambt Enschede. De beide gemeenten ontstonden op 27 november 1811 toen het stadgericht en het richterambt in tweeën werd gesplitst. Het gebied van de eerstgenoemde gemeente omvatte de stad Enschede en de Eschmarke, het gebied van de gemeente Lonneker de marken Lonneker, Driene, Twekkelo en Usselo.

De eerste grenswijziging tussen de gemeenten Enschede en Lonneker vond reeds in 1818 plaats. Op 1 juli van dat jaar werd Enschede de Eschmarke ontnomen en bij de gemeente Lonneker gevoegd, waarmee de grenzen van beide gemeenten weer samenvielen met respectievelijk het grondgebied van het voormalige stadsgericht en het voormalige richterambt. De vooral na 1862 (het jaar van de grote brand van Enschede) optredende explosieve groei van de

industriestad Enscnede leidde spoedig tot een tekort aan uitbreidingsmogelijkheden binnen de geheel door het grondgebied van Lonneker omsloten gemeente Enschede en daardoor tot een tweede grenswijziging op 1 januari 1884. Door die grenswijziging nam het grondgebied van de gemeente Enschede toe van 61 ha tot 682 ha. Reeds toen gingen er stemmen op om beide gemeenten samen te voegen. Deze samenvoeging vond, ingegeven door onder andere rioleringsproblemen en nieuwe uitbreidingswensen van de stad Enschede, uiteindelijk plaats op 1 mei 1934. Bovendien wilde de stad een graantje meepikken van de belastingen die de fabrikanten moesten opbrengen. Deze fabrikanten verdienden hun geld in Enschede, maar woonden op landgoederen in de gemeente Lonneker.

Behalve grenswijzigingen tussen de gemeenten Enschede en Lonneker onderling hebben in de loop van de tijd ook enkele grenswijzigingen met de gemeente Hengelo plaatsgevonden: de eerste in 1881 toen een groot deel van de Lonneker marke Driene bij de gemeente Hengelo gevoegd werd, de laatste in 1937 toen een deel van de marke Twekkelo van de nieuwe gemeente Enschede naar de gemeente Hengelo overging.

Het grondgebied van de huidige gemeente Enschede besloeg op 1 januari 1988 een oppervlakte van 141.46 km^2, waarvan 0.92km^2 binnenwater breder dan 6 meter. De gemeente telde op die datum 144.695 inwoners en 55.290 woningen, wat neerkomt op een bevolkingsdichtheid van 1.030 inwoners en een woningdichtheid van 393 wooneenheden per km^2 land. Ter vergelijking: het bevolkingsdichtheidscijfer voor Twente als geheel bedroeg op 1 januari 1988 400, het woningdichtheidscijfer 149.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het huidige zichtbare landschap in de gemeente Enschede is een resultaat van processen uit verschillende geologische perioden en de mede daarop gebaseerde vormen van bodemgebruik door de eeuwen heen. Zout- en kleiafzettingen uit respectievelijk het Rotliegendes en het Eoceen vormden in Enschede de basis voor het ontstaan van de chemische industrie en de baksteenindustrie. Processen en afzettingen uit de periode van de ijsbedekkingen, het Pleistoceen, en de huidige relatief warme periode, het Holoceen, bepaalden vooral het agrarische grondgebruik.

Zout werd ongeveer 200 miljoen jaar geleden afgezet op de bodem van een zee die zich over heel West-Europa uitstrekte. Door latere bewegingen in de aardkorst kwam de zoutlaag plaatselijk relatief dicht aan de oppervlakte te liggen, ter hoogte van Boekelo op een economisch exploitabele diepte van ca. 280 meter beneden het maaiveld. De eocene blauw-zwarte klei bevindt zich op een veel geringere diepte in de ondergrond van de gemeente Enschede. Die klei werd ongeveer 70 miljoen jaar geleden afgezet in een subtropische zee.

De tegenwoordig aan de oppervlakte voorkomende afzettingen en reliëfvormen dateren voornamelijk uit het Pleistoceen, dat ongeveer 2,5 miljoen jaar geleden begon. Tijdens de op een na laatste ijstijd in deze periode (de Saale-ijstijd) werd het aanwezige materiaal door vanuit het noorden oprukkende landijsmassa's

verbrokkeld, opgestuwd en bedekt met een laag taaie, nauwelijks water doorlatende keileem (een door het landijs meegevoerd en gevormd mengsel van keien, grind, grof zand en leem). Een groot deel van de gemeente Enschede ligt op de Oosttwentse stuwwal, die de westrand vormt van de Dinkelvallei en van zuid naar noord door Oost-Twente loopt. Het naar de Dinkel afstromende smeltwater zorgde voor het ontstaan van een groot aantal kleine erosiedalen of smeltwatergeulen, die door hun eroderende werking in het oostelijke deel van de gemeente Enschede zorgden voor het ontstaan van een geaccidenteerd landschap.

Tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen bereikte het opnieuw als een gigantische bulldozer vanuit het noorden voortschuivende landijs Nederland niet. Wel heersten hier arctische omstandigheden, waardoor de wind als gevolg van het ontbreken van een vegetatiedek vrij spel had en vat kreeg op de losse bodemdeeltjes. Het door de wind meegevoerde materiaal werd onder meer afgezet in het gebied dat tegenwoordig de gemeente Enschede uitmaakt. Het gehele gebied werd bedolven onder een plaatselijk dik pakket dekzand. Het er aanwezige reliëf werd daardoor enigszins genivelleerd. Door erosie kwam op enkele plaatsen op de stuwwal de keileemlaag opnieuw aan de oppervlakte te liggen. De keileemlaag bevindt zich in het grootste gedeelte van de gemeente onder jongere afzettingen, op een diepte variërend tussen 40 en 120 cm.

Op het Pleistoceen volgde ± 10.000 jaar geleden het Holoceen waarin het klimaat geleidelijk milder werd, de zeespiegel begon te stijgen en de vegetatie weer een kans kreeg zich te ontwikkelen. In enkele kleine komvormige terreingedeelten waaruit, als gevolg van keileem in de ondergrond, het overtollige water niet weg kon vloeien, ontwikkelde zich in een zuurstofarm en drassig milieu veen. Dat was bijvoorbeeld het geval in het zuidoosten van het grondgebied van de huidige gemeente Enschede, waar op de grens met Duitsland het (eertijds uitgestrekte) Aamsveen ontstond, en in het gebied ten zuidwesten van Broekheurne waar onder andere het Usselerveen lag. In de beekdalen in het laag gelegen, vrij vlakke westelijke deel van de gemeente zetten de regelmatig overstromende beken als de Boekelerbeek, de Ganzebosbeek, de Bruninksbeek, de Schoolbeek en de Elsbeek beekklei af. Deze beekbezinkingsgronden en de andere genoemde geologische formaties, met de daarop ontstane bodemsoorten zijn aangegeven op **kaart 2**.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

Op de hogere delen van het natuurlijke landschap legden de boeren vanaf ongeveer de Karolingische Tijd permanente akkers aan. Waar mogelijk lagen de bouwlanden van de verschillende landbouwers in complexen bij elkaar (=essen). Dit onder meer vanwege de betrekkelijk kleine arealen die voor intensieve akkerbouw in aanmerking kwamen. Grote min of meer aaneengesloten complexen bouwlanden te midden van uitgestrekte woeste gronden waren de "Enscheder Esch" van de

Eschmarke (of Grote Boermarke) en de "Usseler Esch" van de marke Usselo. De Enscheder Esch, bestond grofweg uit twee complexen: de Noord- en Zuid-Esmarke. In het noordelijke deel onderscheidde men de Laar Es, de Ribbelinkbrink, Weldink Es, Oliemolen Es en Heurne. In het zuidelijke deel vormden de Hofstede- en Heutinkhoek, de Wooldrikshoek, de Schukkink- en Derkinkhoek, de Binnen Esch, de Wilminkhoek, Korteland, Hogeland, Varvik- en Diekmanhoek, Engerinkhoek en Holzikerbrink onderdelen van het grote aaneengesloten bouwlandencomplex. De Geerdinkzijde en de Helmerzijde vormden de twee samenstellende delen van de Usseler Es. In beide genoemde marken kwamen daarnaast verspreid liggende eenmansessen (hoger gelegen bouwlandgronden die slechts aan een erf voldoende bestaansmogelijkheden boden) en concentraties van dergelijke kleinere essen voor. De Brunink Es in de Esmarke vormde een goed voorbeeld van een geïsoleerd liggende eenmanses, de bouwlanden van de buurschappen Broekheurne, Boekelo en Rutbeek in de marke Usselo bestonden uit concentraties van meerdere kleinere essen. De marken Twekkelo en Driene, die vroeger geheel tot de gemeente Enschede behoorden, waren opgebouwd uit een aantal bij elkaar liggende, door lager gelegen gronden gescheiden bouwlandcomplexen. In Twekkelo overheersten aan enkele boerderijen plaats biedende essen als de Groote Esch, de Twekkeler Esch en de Lutje (kleine) Esch; in Driene eenmansessen.

Zowel de grote escomplexen als de eenmansessen werden ter bescherming tegen loslopend vee en andere dieren omringd door een wal van akkermaalshout (maal = grens). In sommige gevallen vormden heggen perceelsgrenzen. Eeuwenlange bemesting van de van nature vrij onvruchtbare akkerbouwgronden op de dekzandruggen en kleine geïsoleerde dekzandopduikingen met een mengsel van bosstrooisel, heideplaggen en mest uit de potstal zorgden voor het ontstaan van enkeerdgronden met een meer dan 30 cm dik cultuurdek.

De van nature vruchtbare uit lemig fijn zand bestaande beekbezinkingsgronden aan weerszijden van de beken functioneerden als (natuurlijke) wei- en hooilanden. De verkavelde graslandcomplexen van redelijke kwaliteit werden maten of meden genoemd. Veelal ging het hierbij om een zeer onregelmatige blokverkaveling, soms afgewisseld met stroken, terwijl ook hier weer houtwallen of hagen de percelen scheidden. Onverkavelde natuurlijke weilanden, die onder meer in terreindepressies tussen de bouwlanden en in de heidevelden voorkwamen, werden aangeduid met de naam "broeken". Voorbeelden van natuurlijke wei- en hooilanden rond 1850 waren de Stadsmaten ten westen van de stad Enschede, de Slagermaat van Rutbeke, de Derkings Maten tussen de stad Enschede en de grens met Pruisen, Het Broek ten zuidwesten van de Usseler Esch en de Berenbroeksche Landen van Broekheurne.
De vruchtbaarheid van de wei- en hooilanden werd op natuurlijke wijze op peil gehouden door de regelmatig terugkerende overstromingen en de uitwerpselen

van het er loslopende vee.

Daar waar ten gevolge van te sterke insnijding door of het geheel ontbreken van beken natuurlijke wei- en hooilanden ontbraken, voorzag men in de behoefte aan grasland door de aanleg van met de gebruikelijke hagen omgeven weidekampen in de heidevelden op de schrale zandgronden, meestal in de buurt van de essen. Duidelijke voorbeelden van groenlandkampen waren te vinden bij de essen van Lonneker en de Enscheder Esch.

Van groot belang voor de uitoefening van het gemengde boerenbedrijf waren de woeste gronden, de derde categorie gebruiksgronden. De heidevelden strekten zich uit over de van nature onvruchtbare dekzandgronden in het zuidelijke deel van de gemeente die ten gevolge van het afplaggen ten behoeve van de bereiding van potstalmest nog eens extra verschraalden. Behalve als wingebied va plaggen dienden ze verder onder meer als graasgebied voor de schapen. De grootste heidevelden waren het Twekkelerveld en het Usselerveld, respectievelijk de bouwlandcomplexen van Twekkelo en die van Usselo omringend. Het grootste aaneengesloten veengebied, dat onder andere diende als leverancier van brandstof voor de eerste door stoom aangedreven fabrieken in Enschede, vormde het genoemde Aamsveen.

In het tot nu toe beschreven oude Middeleeuwse ontginningslandschap (de oude bouwlandcomplexen en de min of meer cultuurlijke wei- en hooilanden) dat in 1850 nog zeer duidelijk herkenbaar was, hebben sindsdien grote landschappelijke structuurwijzigingen plaatsgevonden. Een groot deel van het oude cultuurlandschap verdween als gevolg van de forse uitbreiding van de infrastructuur en met name van het stedelijke gebied van de stad Enschede en in mindere mate van de uitbreiding van de bebouwde kommen van de overige dorpen in de gemeente. Met uitzondering van een gedeelte van het Usselerveld, van het Usselerveen, de Derkingsmaten en het Aamsveen werden alle woeste gronden ontgonnen, het grootste gedeelte al voor de Tweede Wereldoorlog. De heidevelden werden hoofdzakelijk omgezet in onregelmatig verkavelde en met houtwallen omringde weilanden en in bossen. Deze bossen werden uit handelsoverwegingen (onder meer in verband met de vraag naar stuthout in de Limburgse mijnbouw) en ter verfraaiing van de omgeving van hun landhuizen op grote schaal aangelegd door in Enschede rijk geworden textielfabrikanten. Rondom de stad Enschede werd het parklandschap een belangrijk structuur bepalend element.

Ondanks de grote dynamiek die vanaf ongeveer 1850 in ruimtelijke structuur van de gemeente Enschede aanwezig was, zijn hier en daar nog delen van het oude cultuurlandschap bewaard gebleven; het best nog in het zuidelijke deel van de buurschap Twekkelo en rond de dorpen Usselo en Lonneker. Hoewel ook hier, evenals elders in de gemeente, de bouwlanden als gevolg van wijzigingen in het agrarische produktieplan grotendeels plaats hebben gemaakt

voor weilanden, is er het oorspronkelijke esdorpenlandschap nog steeds goed herkenbaar.

2.3. Bodembeheer en ontginningen
Onder invloed van een stijgende bevolkingsdruk en een daarmee samenhangende toenemende schaarste aan landbouwgrond ontstonden rond 1250 na Chr. marke-organisaties ter voorkoming van het verdwijnen van de voor het boerenbedrijf onontbeerlijke uitgestrekte heidevelden en andere gemeenschappelijke woeste of markegronden. Ruimtelijk gezien was de marke een aaneengesloten oppervlakte gemeenschappelijke grond, die door de eigenaars of pachters van de zogenaamde gewaarde erven beheerd werd. Uitgaande van de toestand van voor de grenswijziging met de gemeente Hengelo in 1937 was het grondgebied van de gemeente Enschede tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw verdeeld in een vijftal dergelijke marke-organisaties, waarbinnen havezaten en andere adellijke huizen nog lange tijd een belangrijke rol bleven spelen. Zo bedroeg in 1601 het percentage adellijke goederen in de marken Driene en Twekkelo 40 - 50%, terwijl ook kerkelijke bezittingen een belangrijk aandeel in het grootgrondbezit vormden. Het aantal eigen bedrijven in de marken Driene en Twekkelo maakte slechts 0 - 5% van het totaal uit. De havezaten kwamen in veel gevallen voort uit de hoofdhoven van de marken, waar de pachtboeren de pachtsommen in natura moesten voldoen.

Het verdwijnen van de invloed van de landadel tijdens en na de Franse Tijd en de opheffing van de marke-organisaties met de daarbij behorende verdeling van de woeste gronden rond 1850 (de Eschmarke en Groot-Driene in 1840, Lonneker in 1845, Usselo in 1849 en Twekkelo in 1867) maakten in principe de weg vrij voor het op grote schaal ontginnen van de resterende woeste heide- en veengronden. Het duurde echter nog tot ongeveer de eeuwwisseling voordat daarmee daadwerkelijk begonnen werd. Tot die tijd stond een nijpend tekort aan betaalbare (organische) mest het vruchtbaar maken van de schrale veldpodzolgronden in de weg. Er waren wel technieken om de schrale zandgronden voor agrarische doeleinden geschikt te maken, maar die waren doorgaans te duur voor de boeren. Tot die mogelijkheden behoorden onder andere de aanleg van "Vloeiweiden", waartoe de Enschedese textielfabrikant G.J. van Heek in 1880 het initiatief nam. Om de uitgestrekte heidevelden rond Enschede produktief te maken, begon hij met het door de aanleg van bevloeiingsinrichtingen in cultuur brengen van de heidevelden langs de Twekkelerbeek. Hierbij werd het door de beek vanuit de stad aangevoerde afvalwater 5 à 6 keer over de kunstmatig aangelegde weilanden geleid, aldus gebruik makend van de in het water aanwezige meststoffen.

Met de introduktie van de "goedkope" kunstmest aan het einde van de negentiende eeuw werd het gebruik van vloeiweiden overbodig. Op grote schaal werden daarna woeste gronden overeenkomstig het heersende produktieplan omgezet in bouw- en of weilanden. Vooral rond Enschede kochten verschillende

textielfabrikanten grote percelen voormalige markegronden op van boeren die hun na de verdeling van de gemeenschappelijke markegronden verworven eigendommen niet direkt voor agrarische doeleinden geschikt konden maken. Met behulp van beroemde landschapsarchitekten werden de aangekochte woeste gronden omgetoverd in Engels aandoende landgoederen. Zo ontstonden bijvoorbeeld landgoed 't Stroot in Twekkelo, landgoed de Tol aan de Hengelosestraat, de landgoederen 't Pot, 't Bouwhuis 't Amelink, landgoed 't Welna en de Welle aan de Oldenzaalsestraat, landgoed de Lonnekerberg ten noorden van Lonneker richting Oldenzaal, landgoed 't Hoge Boekel en landgoed 't Hölterhof bij het Aamsveen, kortom: voornamelijk aan de uitvalswegen naar Hengelo, Oldenzaal en Gronau. Laatstgenoemde weg was uiteindelijk vanaf de Eschpoort grotendeels bewoond door fabrikanten. Met de uitbreidingen van de stad in die richting werden de meeste van deze fabrikantenvilla's getransformeerd tot winkels annex woninigen. Voor het onderhoud en beheer van de landgoederen werd in veel gevallen een bedrijfsboerderij opgezet.

Bij de opheffing van de marken en de ontginning van de woeste gronden hebben in het bijzonder de Enschedese textielfabrikanten een belangrijke rol gespeeld, in geïnstitutionaliseerde vorm via de mede door hen in 1888 opgerichte Nederlandse Heide Maatschappij. De stedelijke ondernemers hadden de ontbinding van de marken reeds lang voorgestaan, onder meer uit de overtuiging dat een intensievere landbouw een toename van de bevolking mogelijk zou maken en daardoor zou leiden tot een groter aanbod van textielarbeiders.

Bestond in 1834 nog 9.752 ha (ruim 66 procent van het totale Lonneker grondgebied van 14.757 ha) uit onverdeelde woeste gronden, in 1945 bedroeg de oppervlakte woeste grond (exclusief bos) nog 1.700 ha, oftewel ± 12% van het totale gemeentelijke grondgebied van Enschede. **Kaart 3** geeft de grenzen aan van de voormalige marken.

2.4. Waterbeheersing

De ligging van de gemeente Enschede op de scheiding van het stroomgebied van de Dinkel en dat van de Regge is in belangrijke mate bepalend geweest voor de afwatering. Het gebied ten oosten van de bebouwde kom watert af op de Dinkel, het gebied ten westen ervan op de Regge. De vele beken die vanaf de Oosttwentse stuwwal naar het Reggedal stromen hebben altijd voor een dusdanig voldoende snelle afvoer van het eventuele overtollige water geleid, dat de gemeente in tegenstelling tot bijvoorbeeld gemeenten als Hengelo en Almelo nooit ernstige wateroverlast heeft gekend. Waterbeheersing in de gemeente Enschede had veel meer te maken met vervuiling. Als gevolg van het ontbreken van een riolering leidden hevige regenbuien in de stad regelmatig tot uit oogpunt van de volksgezondheid ongewenste omstandigheden. Het vervuilde huishoud- en fabriekswater baande zich een weg door de drukke straten, alle afvallen met zich mee sleurend.

Behoorde de overlast in de stad na

de aanleg van een rioleringsstelsel, waarmee in 1914 begonnen werd, spoedig tot een einde, buiten de stad klonken de klachten over de vervuiling van de Twentse beken steeds luider. Het rioolwater van de stad werd namelijk gedeeltelijk door gesloten leidingen, gedeeltelijk door open sloten afgevoerd naar de Twekkelerbeek, de Brakersbeek en de Roombeek. De eerste pogingen om oplossingen te vinden voor de afvoer van vervuild (industrie)water, was de instelling op 19 oktober 1911 (bij Besluit van de Burgemeester en Wethouder) van een commissie die belast werd met het opstellen van een pakket maatregelen ten einde het door de eigenaar van Twickel bedongen verbod op de afvoer van vuil water door de Twekkelerbeek te kunnen nakomen. De eerste waterzuiveringsinstallatie kwam gereed bij het erve Bruggert. In 1939 werd begonnen met de bouw van een grote, nieuwe zuiveringsinrichting ten noorden van de Lonnekerbrug over het Twentekanaal.

Alle verbeteringen in de waterhuishouding van de gemeente Enschede werden uitgevoerd in het kader van een algehele verbetering in het stroomgebied van de Regge. Daartoe werd in 1883 het waterschap "De Regge" opgericht, sinds de uitbreiding in 1957 met het waterschap "De Benedendinkel" (1942) en het toen nog niet in waterschapsverband opgenomen gebied de Bovendinkel waterschap "Regge en Dinkel" geheten.

3 Infrastructuur

(kaart 4)

3.1. Waterwegen

In vergelijking met bijvoorbeeld de IJsselsteden Deventer, Zwolle en Kampen waren in Enschede de handel en nijverheid als bestaansbronnen in 1795 nog van geringe betekenis. Debet hieraan was de geïsoleerde ligging van Enschede, die veroorzaakt werd door het gebrek aan goed bevaarbare waterwegen. De vele Twentse beken waren in beperkte mate wel bevaarbaar, doch zowel de stad Enschede als de overige nederzettingen in het gelijknamige richterambt lagen aan geen daarvan. Nog in 1860 was het dichtstbij gelegen, alleen bij hoogwater redelijk bevaarbare, water de Twickelervaart, die in 1771 op initiatief van de eigenaar van Kasteel Twickel (gemeente Ambt-Delden) Carel Georg Graaf van Wassenaar Obdam was gegraven tussen de Regge en de Carelshaven tussen Delden en Hengelo. Hoewel om de Twickelervaart vanuit Enschede te bereiken altijd nog een gedeelte per as moest worden afgelegd, heeft deze indirekte waterverbinding met de handelscentra in het westen van ons land toch een rol van betekenis gespeeld bij de opkomst van de Enschedese textielindustrie. Een tweede indirekte mogelijkheid voor de aan- en afvoer van grond- en hulpstoffen en eindprodukten via water was het met het oog op de stimulering van de opkomende Twentse industrie tussen 1851 en 1855 aangelegde Overijsselsche Kanaal (secties 1 en 2) van Zwolle naar Almelo.

Pas in 1936 kreeg Enschede de beschikking over een direkte waterweg met andere industriële en

handelscentra, toen op 6 mei van dat jaar het laatste pand van het Twentekanaal (Zutphen-Enschede) tussen het sluizencomplex bij Hengelo en de stad Enschede gereed kwam. De officiële opening van de eerste haven van Enschede vond plaats op 26 augustus 1936. Met de aanleg van de tweede, parallel aan de eerste lopende, haven werd kort na de Tweede Wereldoorlog een aanvang gemaakt. De brug over het Twentekanaal, aan de noordzijde van de eerste haven dateert ook uit 1936. Nadat in 1953 de aftakking van het Twentekanaal naar Almelo was opengesteld, kon ook het Overijsselsch Kanaal vanuit Enschede direkt via water bereikt worden.

3.2. Wegen

De belangrijkste factor bij de opkomst van de textielindustrie in Enschede was de ligging van de stad aan de oude handelsweg van Amsterdam naar Duitsland, waarvan de huidige Gronausestraat een onderdeel vormde. Hoewel dit een zandweg was en de aan- en afvoer van produkten zeer beperkt bleef, gaf de genoemde weg toch een doorbreking van het isolement waarin de meeste andere Twentse steden en dorpen verkeerden. Een andere belangrijke weg was die van Zwolle naar Münster, die onder meer het traject van de huidige Hengelosestraat volgde. Door de verharding van de belangrijkste doorgaande wegen vanaf 1831 (de bestrating van de weg van Enschede naar Hengelo kwam in dat jaar gereed, de bestrating van de weg naar Glanerbrug in 1849 en de verharding met een macadamdek van de wegen naar Oldenzaal en Haaksbergen respectievelijk in 1843 en 1856) werden de verbindingen met buiten de gemeenten Enschede en Lonneker gelegen plaatsen sterk verbeterd.

Voor het bekostigen van de aanleg en het onderhoud van de "grote" handelsroutes bevonden zich ook in Enschede enige tollen, onder meer één in Lonneker aan de macadamweg van de stad Enschede naar Oldenzaal en één in Usselo aan de macadamweg naar Haaksbergen. In 1910 werden de tolhuizen verkocht. De meeste werden spoedig daarna afgebroken.

De verbetering van de lokale wegen op het grondgebied van de gemeente Lonneker kwam pas na de eeuwwisseling goed van de grond, vooral in de periode 1911-1916 toen de belangrijkste wegen tussen de buurschappen onderling en tussen de buurschappen en de stad Enschede verhard werden. De meeste wegen in en rondom de stad Enschede hadden al eerder een verhard wegdek gekregen. Nog in 1880 waren verschillende buurschappen 's winters onbereikbaar en gaven laddertjes de voetganger gelegenheid in geval van nood op de berm te vluchten.

De belangrijke man achter het tot stand komen van een goed net van verharde wegen in en rond de bebouwde kom van Enschede was burgemeester Edo Bergsma. Hij gaf rond 1910 de stoot tot de realisatie van een totaal nieuw verkeersplan voor de stad. Uitgangspunt was de singelgedachte, waarbij een ring van door bomen geflankeerde straten om de bestaande bebouwde kom aangelegd zou worden. Achtereenvolgens kwamen tot stand: de Boddenkampsingel (1916-1917),

de Volksparksingel (1919-1920), de Tubantiasingel (1919-1920), de Pathmossingel (1919-1921), de Lasondersingel (1920-1921), de Laaressingel (1921-1922), de Oliemolensingel (1923-1924), de Hogelandsingel (1924-1925), de Getfertsingel (1928), de Hogelandsingel (2e deel 1928-1929) en de Varvikssingel in 1929.

Na de Tweede Wereldoorlog is de bereikbaarheid van de stad Enschede verder vergroot door de aanleg van de autosnelweg A-35 ("Bandweg"), die de drie Twentse steden met elkaar verbindt. In het buitengebied werd het net van verharde lokale wegen sterk uitgebreid.

3.3. Spoorwegen

Hoewel na 1771 in principe vervoer over water tot de mogelijkheden behoorde en het landverkeer sinds 1830 wat verbeterd was door de aanleg van de "kunstwegen", bleef de slechte bereikbaarheid de industrie danig parten spelen. Al vroeg zetten onder andere enkele Enschedese industriëlen zich daarom in voor het verkrijgen van een spoorwegconcessie, welke Twente in 1845 kreeg. De eerste spoorlijn die Enschede op het bestaande Nederlandse spoorwegennet aansloot, was de in de jaren 1864-1866 door de Staatsspoorwegen aangelegde lijn van Zutphen via Hengelo en Enschede naar Glanerbrug. In 1875 werd deze verbinding door de Münster-Enscheder Eisenbahn-Gesellschaft (M.E.E.) doorgetrokken naar Gronau en door de Dortmund-Gronau-Enscheder Eisenbahngesellschaft (D.G.E.E.) naar Münster en Dortmund. Vervolgens kwamen gereed de spoorlijn van Ruurlo (Gelderland) via Boekelo naar Hengelo (1884), die in 1885 in Boekelo een aftakking kreeg naar Enschede (beide lijnen aangelegd door de Geldersch-Overijsselsche Locaalspoorweg-Maatschappij (G.O.L.S.)), de spoorlijn van Enschede naar Oldenzaal van de Locaalspoorwegmaatschappij Enschede-Oldenzaal (E.O.) in 1890, en in 1903 de spoorlijn van Enschede naar Ahaus (Duitsland) van de Ahaus-Enscheder Eisenbahngesellschaft (A.E.). In 1949 kwam tussen Glanerbrug en Losser een stoomtramlijn gereed van de Nederlandsch-Westfaalsche Stoomtramweg-Maatschappij (N.W.S.M.).

Niet alles wat op de rails reed werd door stoom aangedreven. Enschede was de eerste plaats in Overijssel die met het fenomeen elektrische tram kennismaakte. Op 2 februari 1904 werd opgericht de N.V. Twentse Elektrische Tramwegmaatschappij (T.E.T.), die toestemming kreeg om een tramlijn op de rijksweg van Enschede naar Glanerbrug aan te leggen. Op 4 juli 1908 volgde de officiële opening van de enige tramlijn van de T.E.T. De tramremise bevond zich aan de Tubantiasingel, bij spinnerij "Tubantia".

Door de aanleg van de spoorlijnen werd de aanvoer van brandstof voor de stoommachines van de textielfabrieken en van grondstoffen aanmerkelijk versneld en ook aanmerkelijk goedkoper. Volgens de Twentsche Courant voerde de Staatsspoorweg in Enschede al in 1867 niet minder dan 16.000.000 kilo steenkool, 2.500.000 kilo garen en 1.060.000

kilo ruwe katoen aan. Tot de komst van de spoorlijnen was het niet ongewoon dat de transportkosten van de uit Duitsland afkomstige steenkool twee tot drie maal zo hoog waren als de kosten van de steenkool. Bij de aanleg van de spoordijk tussen Hengelo en Enschede is gebruik gemaakt van zand afkomstig uit een zandwingebied op de grens met de gemeente Weerselo. Het Lonnekermeer was er het gevolg van.

Onder meer ten gevolge van de opkomst van de auto en autobus was het personenvervoer op de meeste spoorlijnen geen lang leven beschoren. Zo dwong een particuliere busonderneming op het traject Enschede-Glanerbrug de T.E.T. de tramverbinding Enschede-Glanerbrug in 1933 op te heffen en het vervoer van passagiers zelf met bussen voort te zetten. De trammaatschappij (in de jaren twintig ook met busdiensten begonnen) werd een autobusmaatschappij, die uitgroeide tot een van de grootste van Overijssel, onder meer door overname van de lijnen van andere busmaatschappijen, waaronder die van de op 17 maart 1923 te Lonneker opgerichte Twentse Autobusdienst (T.A.D.) in 1929.

Met uitzondering van de spoorlijn van Zutphen via Hengelo naar Enschede werd ook op de overige spoor- en tramwegen het vervoer van personen in de loop van de tijd opgeheven en overgenomen door busmaatschappijen, terwijl het goederenvervoer, in sommige gevallen tot op de dag van vandaag, nog een tijd lang gehandhaafd bleef. De tramlijn tussen Glanerbrug en Losser en de (lokaal)spoorlijnen tussen Enschede en Oldenzaal en van Enschede naar Ahaus (voorzover binnen de gemeente Enschede gelegen) werden geheel opgebroken. Van de genoemde, opgeheven spoorlijn van de Geldersch-Overijsselsche Locaalspoorweg-Maatschappij zijn nog enkele delen over. Het traject grenzend aan de havens van Enschede is nog in gebruik als goederenlijn, het traject tussen Boekelo en Haaksbergen vormt een onderdeel van het Museum Buurtspoorweg te Haaksbergen, dat gedurende de zomermaanden tussen Haaksbergen en Boekelo toeristische stoomtreinen laat rijden.

Het station aan de Staatsspoorweg in Enschede kwam in 1868 gereed, een eind buiten de bebouwde kom. Tot die tijd was een goederenloods als hulpstation ingericht. Na de opening van het nieuwe stationsgebouw in 1950 werd het oude afgebroken. Ook aan de overige in de gemeente Enschede aangelegde spoor- en tramlijnen verrezen (meerdere) stations. Zo had de G.O.L.S. in Enschede een eigen eindstation, "Station Noord" genaamd, dat tevens het vertrekpunt was voor de treinen van Enschede naar Oldenzaal. Het hoofdstation aan de lijn van Enschede naar Ahaus, "Station Zuid" verrees aan de Zuiderspoorstraat, iets ten noorden van de Varviksingel. Een ander station aan deze lijn was die bij de turfstrooiselfabriek bij de grensovergang naar Duitsland. De dorpen Boekelo, Lonneker en Glanerbrug kregen ook een eigen station. In tegenstelling tot de stations van

de verschillende lokaalspoorwegmaatschappijen in de bebouwde kom van Enschede (station Noord is in 1989 afgebroken) zijn de meeste overige nog aanwezig, hoewel ze als zodanig niet meer in gebruik zijn. Het station van Boekelo is tegenwoordig een woonhuis, dat van Broekheurne aan de Duitse grens een kunstenaarskolonie. Laatstgenoemde station werd gebouwd naast het in 1849 gebouwde en in gebruik genomen grenskantoor de Knalhütte, welke in 1956 werd vervangen door een geheel nieuw kantoor.

3.4. Luchtvaart

Na de Eerste Wereldoorlog, waarin het vliegtuig vooral door militaire toepassingen een grote ontwikkeling doormaakte, kwam de burgerluchtvaart op gang. Enkele zakenlieden uit Oldenzaal en het aangrenzende Bentheim vatten het plan op om ergens in Twente een terrein als vliegveld in te richten. De keuze viel op een stuk heide in de buurtschap Deurningen (gemeente Weerselo). Er kwam een "luchthaven" gereed met een lengte van 400 en een breedte van 250 meter, maar omdat het veldje op de Deurningerheide al spoedig niet meer aan de gestelde eisen voldeed, heeft het maar kort dienst gedaan. Mede ingegeven door de geslaagde retourvlucht met een K.L.M.-vliegtuig naar Nederiands-Oostindië werden de plannen voor een luchthaven in Twente nieuw leven ingeblazen door de gemeenten Enschede, Hengelo, Lonneker, Oldenzaal, de Twentse Kamer van Koophandel en enkele particulieren. Zij richtten op 2 maart 1928 te Enschede de "N.V. Luchtvaartterrein Twenthe" op, waarna in de driehoek Enschede, Hengelo Oldenzaal een terrein van 900 bij 760 meter werd aangekocht en ingericht als luchthaven. De officiële opening van het vliegveld Twente volgde op 29 augustus 1931, enkele maanden na instelling van een vliegdienst Amsterdam-Twente. De eerste geregelde lijndienst op Amsterdam startte in 1932.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het oorspronkelijk voor de burgerluchtvaart aangelegde vliegveld een militaire basis. Er vond tevens een sterke uitbreiding plaats. In 1966 is de militaire basis weer beperkt opengesteld voor de burgerluchtvaart en werden de lijndiensten hervat.

4 De stad Enschede

(kaarten 5, 6 en 7)

De hoofdhof van de Eschmarke stond eeuwenlang bekend onder de naam "de Doomshof" (domus ministri: het huis van de heer). In de nabijheid van deze in de loop van de tijd versterkte huisplaats werd de eerste kerk van Enschede gesticht. Regelmatig werden rondom het geestelijke en bestuurlijke centrum tegen betaling van een kleine vergoeding (Worttins) door de hofheer gronden uitgegeven aan plattelandsarbeiders ten behoeve van woningbouw. Langzaam maar zeker tekenden zich rondom de versterkte en omgrachte borg of burcht (aanvankelijk in bezit van het adellijke geslacht Van Enschede) de contouren van **Enschede** af. De borg lag waarschijnlijk ter hoogte van de huidige Klokkenplas.

In 1325 verleende de toenmalige bisschop van Utrecht Enschede verschillende rechten en bevestigde daarmee het stadsrecht, dat vermoedelijk van oudere datum is. De borg en een deel van de Enschedese huizen werd later afgebroken om plaats te maken voor een bolwerk, bestaande uit een door een aarden wal gescheiden buiten- en binnengracht. Binnen dit ei-vormige grachtenstelsel werd in de eerste helft van de zestiende eeuw een nieuwe burcht (de Nye Borch) gebouwd en vond de uitbreiding van de bebouwing plaats. Buiten de grachten bevonden zich tot ± 1750 slechts twee gebouwen: de Noordmolen en de Zuidmolen. Twee poorten gaven toegang tot de stad: de Veldpoort aan de noordwestzijde en de Eschpoort aan de oostzijde. Onmiddellijk buiten de Veldpoort, die aansloot op de wegen naar het zuiden en het westen, lagen de

woeste gronden en de stadsmaten. In verband met de overheersende zuidwester winden bevond zich hier (om de kans op brand zo klein mogelijk te maken) ook de stromarkt. De Eschpoort gaf toegang tot de bouwlanden van de Eschmarke en vormde de verbinding met de wegen naar het noorden en het oosten.

Na 1597 werd de buitengracht gedempt, terwijl de binnengracht steeds smaller werd en tenslotte onder andere door opvulling met puin van de tijdens de stadsbrand van 1862 verwoeste gebouwen ook geheel verdween. Op de gedempte buitenste gracht werden door hagen omgeven tuinen aangelegd. Namen als Walstraat, Stadsgravenstraat en Langestraat houden de herinnering aan het middeleeuwse Enschede levendig, terwijl ook het huidige in 1933 voltooide, door architekt G. Friedhoff ontworpen gemeentehuis nog steeds op de plaats van zijn voorganger uit de Middeleeuwen staat.

De genoemde stadsbrand van 1862, die bijna alle gebouwen binnen de oorspronkelijke stadsgrenzen en een groot gedeelte van de bebouwing direkt daarbuiten in de as legde (in totaal werden 633 woningen, 25 stallen, 44 pakhuizen, alle publieke gebouwen, waaronder het raadhuis, scholen en kerken, en 7 fabrieken verwoest), betekende in verschillende opzichten een keerpunt in de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. De alom tegenwoordige textielindustrie heroriënteerde zich en legde zich toe op grootschaligheid, terwijl de daarmee gepaard gaande massale toestroom van arbeiders werd opgevangen door uitbreidingen van de stad buiten de voormalige grachten. De ei-vormige uitleg van de oude binnenstad bleef echter gehandhaafd. Omdat de eerste fabrieken zich telkens aan de rand van de bestaande bebouwde kom hadden gevestigd, kwamen deze bij verdere uitbreidingen van de bebouwde kom als eilanden tussen de verschillende woonbuurten te liggen. Dit gold ook voor de fabrieken die zich na 1862 aan de verschillende Enschedese spoorlijnen vestigden. Na het graven van het Twentekanaal en de aanleg van de havens ontstond gelegenheid voor vestiging van bedrijven op een speciaal industrieterrein.

Totdat de massale trek van voornamelijk textielarbeiders naar de stad Enschede rond de jaren negentig van de vorige eeuw, als gevolg van de na de brand van 1862 en de komst van de eerste spoorlijnen optredende concentratie en uitbreiding van de textielindustrie in grote fabrieken, tot een chronisch tekort aan (arbeiders)woningen leidde, was de bouw van woningen hoofdzakelijk een particuliere aangelegenheid. Zo maakte in 1883 de Kamer van Koophandel bekend dat er in Enschede wel veel werd gebouwd, doch voornamelijk door kleine kapitaalbezitters, neringdoenden en arbeiders.

Hoewel de Enschedese fabrikanten zich in tegenstelling tot andere industriesteden slechts in zeer beperkte mate met woningbouw bezighielden, hebben ze zich in dat opzicht niet geheel onbetuigd gelaten. Zo liet een lid van de familie van Heek al in 1837, twee

jaar na de ingebruikname van de eerste stoomspinnerij, aan de straatweg naar Hengelo net buiten de omwalde binnenstad een dertigtal arbeiderswoningen bouwen, in de volksmond de "Langehuizen" geheten. Verder richtten Enschedese fabrikanten in 1861 de "Vereeniging ten doel hebbende het verstrekken van woningen aan den arbeidersstand op". Nog in hetzelfde jaar werden de eerste 33 woningen van "De Krim" gebouwd, een arbeiderswijk die tijdens de brand niet verloren ging en nadien werd uitgebreid tot 145 woningen. Direkt na de brand kwamen tevens de arbeiderswijken "Sebastopol" (40 woningen), "Hoog en Droog" (12 woningen) en "Het Overschot" tot stand. In 1866 zetten de fabrikanten een speciaal fonds op, waaruit premies betaald werden aan hen die voor zichzelf een arbeiderswoning bouwden, mits de woning aan bepaalde eisen voldeed. 162 arbeiderswoningen zijn op deze manier tot stand gekomen. In 1920 bedroeg het aantal arbeiderswoningen in het bezit van fabrikanten in de gemeenten Enschede en Lonneker samen 214.

Belangrijke verbeteringen in de woonsituatie kwamen tot stand na de eeuwwisseling, toen in 1901 de eerste Woningwet in werking trad en de bouw van woningen in het vervolg aan regels gebonden was. Uitbreidingen van de bebouwing in gemeenten met meer dan 10.000 inwoners moesten voortaan in "Uitbreidingsplannen" geregeld worden. De leidraad bij de eerste planmatige uitleg van de stad Enschede was de genoemde "singelgedachte", waarbij de uitbreiding van de bebouwing zoveel mogelijk beperkt diende te blijven tot het gebied binnen de op enige afstand om de oude bebouwde kom aangelegde rondweg of ceintuurbaan.

De eerste conform de doelstellingen van de Woningwet van 1901 opgerichte woningbouwvereniging van Enschede, "De Volkswoning", werd op 4 januari 1907 op initiatief van burgemeester Edo Bergsma opgericht. Nadien volgde de oprichting van een groot aantal andere woningbouwverenigingen, van uiteenlopende godsdienstige en politieke signatuur, bijvoorbeeld "De Enschedese Bouwvereniging", "Ons Huis", "Eigen Haard", "Vooruit", "Licht en Lucht" en "Goede Woning". Eind 1927 hadden de verschillende woningbouwverenigingen samen ruim 3.000 arbeiderswoningen laten bouwen (ruim 30% van het totale aantal woningen in de stad).

De meest opvallende voorbeelden van na 1901 gebouwde arbeidersbuurten vormen wel de vijf op de Engelse tuinstadgedachte gebaseerde tuindorpen, te weten: Bruggenmors aan de Hengelosestraat tussen de havens en de campus van de Technische Universiteit Twente, Broekheurne op de hoek van de Burgemeester van Veenlaan en de Vlierstraat, Dolphia (genoemd naar het ten zuidoosten ervan gelegen voormalige klooster Dolphia) aan de Gronausestraat en de grootste en bekendste Pathmos aan Pathmossingel. Tijdens de laatste oorlog kwamen bij het vliegveld de jongste "tuindorpen" Zuidkamp, Overmaat en Prins Bernardpark onder Duitse leiding tot stand ten

behoeve van de legering van militairen. De gebouwen hebben tegenwoordig nog steeds een militaire functie.

De eerste drie tuindorpen lagen oorspronkelijk een eind buiten de bebouwde kom, maar door verdere uitbreidingen van de bebouwde kom van Enschede vormen ze tegenwoordig, met uitzondering van Dolphia, geen afzonderlijke woongebieden meer. Als voorbeeld van hoe in Enschede aan de tuinstadgedachte vorm is gegeven, volgt hierna een korte uitweiding over de tuinwijk Pathmos.

De doelstelling van de in 1907 opgerichte woningbouwvereniging "De Volkswoning" was "het bouwen van arbeiderswoningen in grotere complexen tegen een billijke huur". Nadrukkelijk werd er bij gezegd dat het niet de bedoeling was de particuliere woningbouw de pas af te snijden, maar toen duidelijk werd dat de particulieren niet alleen aan de stijgende vraag konden voldoen, kwam De Volkswoning met eigen bouwplannen. Achtereenvolgens werden gerealiseerd 129 woningen aan de Roomweg (1908), 92 woningen aan de Kuipersdijk (1909), 61 woningen aan de Goolkatenweg (1910) en in datzelfde jaar 43 woningen aan de Pluimstraat. In 1914 werd begonnen met de uitvoering van het projekt "Pathmos", waartoe de vereniging de beschikking had gekregen over ten zuidwesten van de stad gelegen gronden, die tot dan toe behoorden tot de toenmalige buitenplaats "Het Pathmos" van textielfabrikant H.A. van Heek. Het complex groeide in een aantal fasen uit tot de huidige omvang, waarbinnen door de aanwezigheid van de Pathmossingel eigenlijk sprake is van twee gebieden, namelijk het Pathmos en de Janninksbleek. In de jaren 1927-1928 bereikte de nieuwe, door W.K. de Wijs in samenwerking met de toenmalige direkteur van gemeentewerken ontworpen woonwijk zijn voltooiing, nadat in die jaren de zogenaamde Drentse buurt, woningen die voornamelijk werden betrokken door gezinnen uit de veenkoloniën, was gebouwd. In totaal verrezen in de wijk Pathmos 1.386 woningen, waarvan het merendeel (1.209) van de woningbouwvereniging De Volkswoning. Er werd in negen basistypen met in totaal 89 varianten gebouwd.

De invloed van de tuinstadgedachte op de stedebouwkundige opzet van de wijk komt onder meer tot uitdrukking in de wijze waarop het openbaar groen in de wijk werd gesitueerd en de opname in het plan van "selfsupporting" sociale, economische en culturele voorzieningen in de wijk. Bestaande groenstructuren werden bij de bouw zoveel mogelijk ontzien en uitgebreid met nieuwe aanplant, terwijl her en der grotere groene ruimten werden gerealiseerd, waarvan het Thomas Ainsworthpark de belangrijkste vormt. Van het oorspronkelijk in de wijk aanwezige groen is als gevolg van aanpassingen aan het toenemende autogebruik in de loop van de tijd veel verdwenen. Tot de basisvoorzieningen in Pathmos behoorden basisscholen, winkels, horecabedrijven, een wijkcentrum (De Boei) en een badhuis. Hoewel de gebouwen voor de verschillende voorzieningen één geheel moesten vormen met omringende

woonbebouwing, waren ze door hun afwijkende uiterlijk van meet af aan karakteristieke beeldbepalende elementen in de wijk. Bij de in 1979 gestarte renovatie van de wijk is getracht zoveel mogelijk van het oorspronkelijke karakter van Pathmos te bewaren en eventueel te herstellen.
Het genoemde Thomas Ainsworthpark was één van de vele parken die in de fabrieksstad Enschede zijn aangelegd. De meest bekende daarvan zijn de vier door fabrikanten aan de bevolking geschonken parken. Fabrikant Hendrik Jan van Heek liet in 1874 het 15 ha grote volkspark aanleggen op gronden van erve Goolkate, enkele honderden meters ten westen van de oude binnenstad van Enschede. Het doel was een geschikte gelegenheid tot ontspanning te scheppen, teneinde het bezoek aan kroegen en het gebruik van sterke drank tegen te gaan. Daarom werden in het bijbehorende volksparkgebouw (thans restaurant) alleen "goedkope en gezonde dranken" verkocht. Op 2 mei van dat jaar droeg hij het "Volkspark" over aan de gemeenten Enschede en Lonneker over. Als dankbetuiging schonken de gemeenten Enschede en Lonneker de stichter van het Volkspark een gedenknaald, die nog steeds aanwezig is. In het park verschenen verschillende voorzieningen, als vijvers, waaraan in 1875 een ijskelder gebouwd werd (de ijskelder deed dienst tot 1895, toen de in dat jaar opgerichte Enschedesche Bierbrouwerij de levering van ijs overnam), een muziekkoepel, een kegelbaan, broeikassen en de tennisbanen van de in 1897 opgerichte Enschedesche Lawntennisclub. De overige drie door fabrikanten aan de bevolking geschonken parken zijn het 9 ha grote G.J. van Heekpark (1918) aan de Boddenkampsingel, dat, in tegenstelling tot het landschappelijke karakter van het Volkspark, monumentaler en regelmatiger van aanleg was, het aan het G.J. van Heekpark grenzende, 5 ha grote Van Lochemsbleekpark (1929) en het eveneens 5 ha grote Wooldrikspark van de familie Ter Kuile (1950) aan de oostzijde van de Oliemolensingel. Op **kaart 8** zijn de volksparken en de woningbouwcomplexen van "De Volkswoning" ingetekend.

De wederopbouw van de in de Tweede Wereldoorlog door bommen getroffen stadsdelen en de uitbreidingen van de bebouwde kom na de oorlog werden geregeld in het "Uitbreidingsplan 1949". Op de plaats waar de meeste huizen en fabrieken tijdens de oorlog waren weggevaagd, werd de "Boulevard 1945" aangelegd, de markt werd vergroot en omgedoopt in het Van Heekplein en rondom de bestaande, door de singels omgeven, bebouwde kom ontstonden de grote stadsuitbreidingen. Ondanks belangrijke wijzigingen in de inrichting van de stad, is de ruimtelijke hoofdstructuur van de bebouwde kom van voor 1940 nog steeds duidelijk herkenbaar. De singels met daarbinnen "het ei van Enschede" zijn nog steeds duidelijk te herkennen. Ter indikatie van de groei van de bebouwde kom van de stad tussen 1850 en 1940: in 1850 besloeg de oppervlakte van de stad binnen de grachten ongeveer 12 ha, in 1949 had de stad Enschede een

oppervlakte van ongeveer 1000 ha. Het aantal woningen in de stad bedroeg rond het midden van de vorige eeuw ongeveer 800, in 1949 17.432.

4.2. Kerkdorpen

Hoewel veel minder uitgesproken dan in het geval van de stad Enschede is ook enige kernvorming opgetreden in de oorspronkelijk losse esnederzetting zonder dorpskern Lonneker, de essenzwermnederzetting zonder dorpskern, maar met enkele gehuchten Boekelo, en de aan de grens met Duitsland ontstane nederzetting Glanerbrug. Ook in deze gevallen was de opkomst van de fabrieksmatige, gemechaniseerde textielnijverheid een van de belangrijkste oorzaken. Zo kreeg, nadat de bouw van een kerkje in 1820 door het aantrekken van neringdoenden en ambachtslieden daartoe de eerste aanzet had gegeven, kernvorming in **Lonneker** duidelijk gestalte na 1829. In dat jaar werd de blekerij van Blijdenstein, het zogenaamde "Looghues", vergroot en van de eerste stoomketel in Twente voorzien De met deze en latere uitbreidingen van de industrie in Lonneker (onder meer gestimuleerd door de komst van de spoorlijn van Enschede naar Oldenzaal) samenhangende toestroom van arbeiders uit het omliggende platteland had een belangrijke uitbreiding van de bebouwde kom tot gevolg, voornamelijk langs de Dorpsstraat, de Oldenzaalsestraat en de Lonnekermolenweg.

Het begin van de kern **Boekelo** dateert uit 1888 toen, uit oogpunt van de behoefte aan goed, schoon bleekwater, aan de enkele jaren eerder gereed gekomen spoorlijn van Enschede naar Haaksbergen de "Boekelose Stoomblekerij" gevestigd werd. Ook deze blekerij oefende een belangrijke aantrekkingskracht uit op arbeiders, café's, winkeltjes en toeleveringsbedrijfjes. De kernvorming van Boekelo werd vervolgens versterkt door de komst van de zoutindustrie in 1918, de opkomende recreatie in en om het in 1934 op de heide aangelegde "Bad Boekelo" en de bouw van een eigen kerk in 1936. Omdat de kerk op enige afstand van de bestaande kern werd gebouwd, kreeg Boekelo aanvankelijk een enigszins fragmentarische structuur.

De grensnederzetting **Glanerbrug** is niet ontstaan als gevolg van een fabrieksvestiging ter plaatse maar van een grote vraag naar arbeiders in net over de Duitse grens gelegen textielfabrieken. In 1889 richtten namelijk enkele Enschedese textielfabrikanten vlak over de grens de spinnerij "Eilermark", om zodoende de stringente toepassing van de maatregelen ter bescherming van de Duitse industrie te omzeilen. De werknemers die deze fabriek aantrok, aangevuld met het leger van arbeiders dat dagelijks van Enschede naar de Gronause textielfabrieken trok (in 1901 zo'n 500 man) prefereerden vanwege de lagere kosten voor levensonderhoud de voorkeur aan een woonplaats aan de Nederlandse zijde van de grens. Zo ontstond aan de westzijde van de brug over de Glanerbeek een arbeidersnederzetting, die de naam Glanerbrug kreeg. Laatstgenoemde kerkdorp had al voor 1940 een compacte, min of meer blokvormige

structuur, met als middelpunt een tweetal kerken. In Boekelo en Lonneker werd de ruimte tussen de oorspronkelijke lineaire uitbreidingen pas na de Tweede Wereldoorlog opgevuld.

4.3. Buurschappen

Van de in 1850 bestaande nederzettingen hebben de kransesnederzetting **Usselo**, de esnederzetting met rudimentaire omkransing **Rutbeke** en het binnen de huidige gemeentegrenzen van Enschede gelegen gedeelte van de esnederzetting met losse structuur **Twekkelo** het minst van hun oude karakter verloren. Hoewel ook in Usselo enige concentratie van bebouwing heeft plaatsgevonden, de Autosnelweg van Almelo naar Enschede net ten westen van Usselo naar het noorden afbuigt en de uitbreidingen van de stad Enschede tot aan de oostgrens van de nederzetting zijn opgerukt, is de krans van boerderijen om de es nog steeds goed herkenbaar. Ook in Rutbeke en Twekkelo is de relatie tussen de situering van de bebouwing en de ligging van de essen nog steeds zeer duidelijk te herkennen.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
De **tabellen 1 en 2** geven voor de gemeenten Enschede en Lonneker de loop van de bevolking tussen 1850 en 1940. Uit vergelijking van de tabellen blijkt onder meer de grote toename van de bevolking van de stad Enschede en de uitstralingseffecten van deze groei op de gemeente Lonneker.

Zolang de textielindustrie nog voornamelijk handwerk was, bleef de toename van de bevolking van de stad Enschede vergeleken met het omringende platteland verhoudingsgewijs klein. De opleving van de textielnijverheid rond de jaren dertig van de vorige eeuw, onder meer als gevolg van de introduktie van nieuwe weeftechnieken, leidde vooral tot een toename van het aantal huiswevers ten plattelande. Ook de invoering van meer stoomkracht na de brand in 1862 had niet direkt een merkbaar snellere toename van de bevolking in de stad tot gevolg, omdat de aangetrokken werknemers zich hoofdzakelijk in de gemeente Lonneker vestigden. Voor Enschede had een en ander belastingtechnisch belangrijke consequenties. Evenals de meeste fabrikanten verdienden de meeste arbeiders hun geld in de gemeente Enschede, terwijl in Lonneker belastingen werden betaald. Totdat de gemeente Enschede opnieuw uit haar voegen groeide, betekende de in 1884 uitgevoerde grenswijziging een eerste oplossing voor dat probleem. Daarna groeide het inwoneraantal van de gemeente Enschede aanmerkelijk sneller dan dat van de gemeente Lonneker. Onder andere een enorme toestroom van voornamelijk jonge immigranten en een daarmee samenhangend hoog

geboortecijfer droegen daartoe bij.

Uitgaande van de huidige gemeentegrenzen is de bevolking van de gemeente Enschede in de beschouwde periode toegenomen van 11.750 personen in 1850 tot 92.895 personen in 1940, oftewel een toename van 790 procent. In 1946 passeerde het aantal inwoners van de grootste stad van Overijssel de 100.000.

5.2. Ruimtelijke spreiding
De veranderingen in de spreiding van de bevolking over de verschillende onderdelen van de gemeente (Enschede en Lonneker samen) sinds 1850 blijkt uit de vergelijking van de **tabellen 3, 4,** en **5**. Daaruit volgt dat van alle nederzettingen in Enschede en Lonneker samen de stad Enschede al in 1849 zowel absoluut als relatief aan het grootste aantal mensen onderdak verschafte. In dat jaar was volgens **tabel 1** 35.9% van de totale bevolking van de huidige gemeente Enschede in die stad woonachtig. Daarna is dat percentage, ondanks de opkomst van andere kernen, verder toegenomen, namelijk tot 78.1% op 31 mei 1947 en 93.7% op 1 januari 1988.

6 Middelen van bestaan

Met betrekking tot de bestaansmiddelen laten de gemeente Lonneker en Enschede vanaf ongeveer 1850 duidelijk verschillende ontwikkelingen zien. De stad Enschede en de naaste omgeving maakte een uitgesproken industriële ontwikkeling door, terwijl de gemeente Lonneker hoofdzakelijk een landelijk karakter behield. Ook na de samenvoeging van de beide gemeenten is de hier geschetste tweedeling in grote lijnen blijven bestaan. Hierbij dient te worden opgemerkt dat aanvankelijk ook de stad Enschede een beperkte agrarische functie had en dat in het geval van Lonneker een landelijk karakter al aan het einde van de negentiende eeuw niet meer volledig samenviel met de oorspronkelijk bijna uitsluitend agrarische functie van het gebied. Lange tijd voorzagen namelijk veel stedelingen door het houden van enkele stuks vee en het kweken van groenten (getuige onder meer de aanwezigheid vroeger van de Stadsmaten en de tuinen rond de stad) zelf in de noodzakelijke voedingsmiddelen. Het percentage van de beroepsbevolking van de gemeente Lonneker in de landbouw daalde van 62.2% in 1795 tot 39.8% in 1899. Het percentage van de beroepsbevolking werkzaam in de nijverheid nam er in dezelfde periode toe van 33.7% tot 55.6%. In 1930 bedroeger de percentages van de totale beroepsbevolking werkzaam in de agrarische en de industriële sector respectievelijk 6.3 en 69.7%. De gemeente Lonneker verloor wat betreft het percentage van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw haar agrarische karakter, onder meer ten gevolge van de uitstralingseffecten van de

industrialisatie in en rond de stad Enschede.

6.1. Landbouw

Tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw was in de gemeente Lonneker de akkerbouw, met name de verbouw van rogge en aardappelen, de spil waarom het boerenbedrijf draaide. Alle hoger gelegen gronden, waartoe in de regel ook de es behoorde, werden ingezaaid met rogge. Soms werd er een jaar boekweit tussen door geteeld. De lager gelegen zuurdere gronden dienden voor de verbouw van andere graangewassen als gerst en haver en knolgewassen als aardappelen. De vlasteelt (voor de huisweverij) vond veelal plaats op omgeploegd klaverland.

Vruchtwisseling werd niet toegepast, in plaats daarvan werd de bodem ieder jaar "vernieuwd" door middel van het opbrengen van een laagje potstalmest. De hoeveelheid beschikbare mest en daardoor de grootte van het areaal bouwland waarop de rogge verbouwd kon worden, hing in de eerste plaats af van de grootte van de veestapel, die op zijn beurt weer afhankelijk was van de omvang en de kwaliteit van de natuurlijke wei- en hooilanden en de woeste gronden. De laaggelegen wei- en hooilanden dienden voor het weiden van de runderen, de hoger gelegen heidevelden als graasgebied voor de schapen. Voor zover er niet over voldoende gras en hooi beschikt kon worden, vond bijvoedering met stoppelknollen en spurrie (beide tussenvruchten) plaats.

Vanaf ongeveer 1850 werd de produktie voor de markt steeds belangrijker en legden de zandboeren zich meer en meer toe op de bereiding van boter en de verkoop van vlees (vooral van varkens en schapen) en eieren. Met de boterbereiding voor de markt kon ook het mesten van varkens toenemen, omdat de ondermelk en de karnemelk, vermengd met aardappelen en roggemeel uitstekend varkensvoer vormden. De schapenhouderij nam onder andere door ontginning van de woeste gronden na de verdeling van de markegronden en het in sommige gevallen ter verhoging van de voedselvoorraad van het rundvee bewust beperken van de omvang van de schapenpopulatie sterk in betekenis af. Werden er in 1869 op de najaarsmarkt te Enschede tussen de 300 en 400 schapen aangevoerd, in 1904 bedroeg het totale aantal schapen in de gemeente Lonneker nog maar 104. Toen in 1909 de laatste scheper van Lonneker, die van Rutbeke, zijn beroep opgaf, was het met de schapenhouderij geheel afgelopen.

Rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw raakten de rond 1850 op gang gekomen veranderingen in de landbouw in een stroomversnelling. Het verdwijnen van de huisindustrie en het daardoor wegvallen van een voor veel boeren belangrijke aanvulling op de inkomsten uit de landbouw noopte hen tot intensivering van de produktie. Daartoe boden de verbetering van de infrastructuur, de toepassing van kunstmest, de groeiende afzetmarkt in de industriestad Enschede en de in het bedrijf ingebrachte, in de fabrieken verdiende lonen de mogelijkheden. De accentverschuiving van akkerbouw

naar veeteelt (in het bijzonder de rundveehouderij ten behoeve van de zuivelbereiding) kreeg extra impulsen door het opleggen van hoge tarieven op gemest vee door Pruisen en het uitbreken van de landbouwcrisis. Daardoor werden de verbouw van graangewassen en het mesten van vee steeds minder rendabel. Het houden van melkvee, varkens en pluimvee daarentegen werd steeds winstgevender, omdat de prijzen van zuivel- en pluimveeprodukten tijdens de landbouwcrisis redelijk stabiel waren gebleven. Om de kwaliteit van de voor de markt bestemde zuivelprodukten te verhogen, werden speciale zuivelfabrieken opgericht, vaak op coöperatieve grondslag. Zo richtten al 1884 enkele burgers uit de stad Enschede de "Enschedesche Melkinrichting" op om aan de knoeierijen met melk (niet zelden werd de te verkopen melk met water aangelengd) en boter een halt toe te roepen.

Bij de genoemde ontwikkelingen hebben vooral weer de Enschedese textielfabrikanten een belangrijke rol gespeeld. Het Enschedese textielkapitaal, voorzover niet belegbaar in de toen nog relatief weinig kapitaalintensieve textielindustrie en in landgoederen, werd dienstbaar gemaakt aan de agrarische ontwikkeling van Lonneker. Daarbij speelden ongetwijfeld de parallel lopende belangen van de landbouw en de industrie ook een rol. De samenwerking tussen beide partijen bleek onder meer uit de oprichting van verschillende landbouw ondersteunende en een pioniersfunctie uitoefenende coöperatieve instellingen.

Begonnen werd met de oprichting van een vereniging voor de gemeenschappelijke inkoop van kunstmest en veevoeders, de "Lonneker Coöperatieve Landbouwersbank en Handelsvereniging" in 1892, later gevolgd door de oprichting van zustercoöperatie de "Lonneker Melkinrichting" aan de Hengelosedwarsstraat. In 1901 nam de textielfabrikant/boer B.W. ter Kuile het initiatief tot de oprichting van een coöperatieve fokvereniging. De rationeel opgezette boerderijen van de fabrikanten zelf vormden modelbedrijven.

Enkele voorbeelden van de pioniersfunctie van de in 1892 opgerichte landbouwbank en handelsvereniging waren de aanleg in 1895 van een proefveldje waarop het belang van de kunstmest gedemonstreerd werd, en de aanleg in 1912 van een proeftuin in het gebied dat tegenwoordig het Stadsveld heet. Deze proeftuin was bedoeld ter stimulering van de na 1900 gesignaleerde mogelijkheden voor de gespecialiseerde tuinbouw rond de stad Enschede. De aanwezigheid van een groot afzetgebied maakten die vorm van landbouw aantrekkelijk terwijl de in de nabijheid van stad hoog opgedreven daglonen en grondprijzen andere vormen van landbouw economisch niet rendabel maakten. De als gevolg van de oorlog van 1914 tot 1918 optredende prijsverhogingen gaven de tuinbouw een extra prikkel en leidden in 1917 tot de oprichting van de "Coöperatieve Land-, tuinbouw en Veilingsvereniging".

De genoemde verschuivingen in het

produktieplan van het agrarische bedrijf in de huidige gemeente Enschede heeft onder meer belangrijke wijzigingen in de verdeling van het agrarische grondgebruik en de vorm van de bedrijfsgebouwen tot gevolg gehad. Zo nam, uitgaande van het grondgebied van de gemeenten Enschede en Lonneker samen, in de periode 1885-1945 het oppervlakte bouwland af van ruim 21% van het totale grondgebied tot ongeveer 18% (van 3.112 ha tot 2.619 ha), het percentage (blijvend) wei- en hooiland toe van ruim 13% tot ongeveer 40% (van 1.842 ha tot 5.520 ha) en het percentage woeste grond (heide, veen en stuifzand) af van ruim 57% tot ongeveer 5% (van 8.059 ha tot ± 700 ha. Het percentage tuinbouwgrond en grond voor bloem- en boomkwekerijen bleef ongeveer gelijk, zo'n 1% van het totale grondoppervlak.

6.2. Ambacht en industrie

De ruimtelijke ontwikkeling van de huidige gemeente Enschede, met name van de stad Enschede, is in belangrijke mate bepaald door de geschiedenis van de textielindustrie, waarin ruwweg een drietal perioden te onderscheiden is: 1) de periode tot ± 1850, 2) de periode 1850 - 1940 en 3) de na-oorlogse periode. De textielindustrie van Enschede ontwikkelde zich van een ambachtelijke huisnijverheid tot een eenzijdig, hoofdzakelijk op de produktie van katoenen stoffen, georiënteerde grootindustrie, waarvan de meeste overige industrieën direkt of indirekt afhankelijk waren. De rode draad door de geschiedenis van de textielindustrie is de groei van een industriële monostructuur, met alle problemen van dien.

6.2.1. De periode tot 1850: De opkomst van de textielindustrie.

De Enschedese textielindustrie is voortgekomen uit de vroeger in geheel Twente ter aanvulling van het inkomen uit de landbouw, op de boerderij uitgeoefende vervaardiging van linnen-stoffen. De daarvoor benodigde grondstof (vlas) werd veelal door de boeren zelf verbouwd. De geweven stoffen werden verkocht aan de fabriqueurs of linnenreders (=linnenhandelaars), die om de kwaliteit en de gelijkvormigheid van de produkten ook de grondstoffen aan de thuiswevers verstrekten en aan hen weefgetouwen verhuurden. Een van de belangrijkste Enschedese fabrikantenfamilies was de doopsgezinde familie Ten Cate (oorspronkelijk afkomstig uit Borne). Smederijen en timmerbedrijven vormden de belangrijkste ondersteunende ambachten.

Aanvankelijk waren de Enschedese ondernemers kooplieden in lijnzaad, lakens en vooral linnen kettinggaren, dat zij in Westfalen kochten en in Amersfoort verkochten aan de wevers van bombazijn of boomzijde (een stof bestaande uit een linnen ketting met een katoenen inslag). Voortdurende ruzies met de afnemers brachten de Enschedese fabriqueurs ertoe de bombazijnindustrie op te zetten in en rond hun eigen woonplaats, waar het vervaardigen van textiel geen onbekend verschijnsel was. Zo werd in 1728 door de ridderschap en de steden van Overijssel octrooi

verleend tot oprichting van een "fabryck van bombazijden diemetten, streepjes marseiltjes en kalaminken in het quartier van Twenthe", waarmee in feite de geschiedenis van de later allesoverheersende katoenindustrie begon. Het weven van linnen raakte steeds meer op de achtergrond, met als resultaat dat in 1795 van de 39 ondernemers in Enschede er nog slechts 7 uitsluitend linnen produceerden. In totaal werkten in dat jaar ongeveer 6.000 Twentse wevers aan de vervaardiging van "Enscheder Bomzij". De drie grootste Enschedese bombazijnfabrieken waren in 1809 die van J.B. Lasonder, H.J. van Heek en De Erven H. v. Lochem. De grote initiatiefnemers tot het opzetten van de bombazijnindustrie in en rond Enschede waren leden van de families Van Lochem, Blijdenstein, en Lasonder. Later kwamen alle fabrieken van de drie genoemde families in het bezit van de familie Van Heek.

Bij het geleidelijk groeien van de textielproduktie nam ook de behoefte aan bleekgelegenheid en zuiver water toe, zodat de in 1730 al aanwezige stadsbleek te klein werd. Om onafhankelijk te zijn gingen de "reiders" over tot het aanleggen van eigen bleken. Een bleek bestond uit een weiland, waaromheen en waarbinnen sloten waren gegraven van circa 2 meter breedte. Vereist was schoon, stromend water, dus toevoer uit een of ander beekje. Rondom de stad Enschede verscheen in de loop van de tijd een groot aantal dergelijke bleken, inclusief bleekhuisjes, waarin de bewaker woonde en het niet in behandeling zijnde doek was opgeslagen), bijvoorbeeld de Wagelaarsbeek bij de Bolhaar (1736), de Wieningsbleek achter het Pott (Stokhorstweg, 1742), de Van Lochemsbeek (de latere Roessinghsbleek, Hengelosestraatweg, 1755), de Cromhoffsbleek aan de Getfertsingel (1759), de Costbleek op het Witbreuk (1771), de Van Heeksbleek achter 't Wageler (1780), de Breukersbleek bij de Ypkemeule (1780), de Lasondersbleek (1784), de Blijdensteinsbleek te Lonneker (1792), de Stroinksbleek aan de Roombeek (1792), de Ten Catesbleek (1792) en de Janninksbleek bij het Pathmos (1782). Alle genoemde bleken lagen aan de "voet" van de es, bij een naar het westen afstromend beekje.

De overschakeling van de produktie van linnen- en halflinnen stoffen naar de op den duur allesoverheersende katoenindustrie in Enschede werd in belangrijke mate gestimuleerd door het voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij in 1831 wegvallen van de Zuidelijke Nederlanden (België) als leverancier van katoenen stoffen bestemd voor Nederlands Indië. Op zoek naar nieuwe produktiegebieden viel de keus al spoedig op onder andere de Twentse steden. Eén van de pioniers op het gebied van de katoenindustrie in Twente was de Belgische ondernemer Jhr. Charles de Maere, die direct na de afscheiding van België zijn weverij van onder andere fijne linnen stoffen ("bontjes") naar Hengelo overbracht. In 1832 verplaatste De Maere zijn activiteiten naar Enschede, waar hij op de oude Stroinksbleek, later Nieuwlust geheten (bij de

huidige Grolsch Bierbrouwerij) zijn weverij en garen-ververij oprichtte. Nadat dit eerste bedrijfje was afgebrand werd er op het Schuttersveld een nieuwe weverij met 30 getouwen en een nieuwe garen-ververij gevestigd. Nabij de fabriek op het Schuttersveld verrees een grote villa, die vanwege de ligging buiten de stad bij de brand van 1862 gespaard is gebleven. Het inmiddels vergrootte huis staat er tegenwoordig nog steeds.

Om de arbeiders met de nieuwste uit Engeland afkomstige weeftechniek van de mechanische snelspoel (in de plaats gekomen voor de met de hand doorgeworpen "smietspoel") vertrouwd te maken, richtte De Maere in samenwerking met het plaatselijke bestuur te Enschede het eerste speciale weefschooltje op. Voor het spinnen, bleken, verven en bedrukken van de katoenen stoffen verschenen in de binnenstad van Enschede en net buiten de omwalling veel kleine fabrieken.

Bleef het weven van calicot (calicot is de met de snelspoel vervaardigde katoenenstof) vooralsnog handwerk, in de spinnerijsector deed de stoommachine al spoedig zijn intrede. Nadat, om aan de steeds groter wordende vraag naar garens voor de calicotweverij te kunnen voldoen, in 1830 door Hofkes & Co. te Almelo de eerste door stoom aangedreven katoenspinnerij met 10.000 spillen was opgericht, verrees in de gemeente Lonneker de tweede stoomspinnerij. Deze was van de op 4 november 1834 opgerichte vennootschap "Enschedesche Katoenspinnerij" (E.K.S.). Behalve door textielfabrikanten werd deelgenomen door koning Willem I en de doopsgezinde gemeente te Enschede. In 1835 kon de spinnerij, die 12.000 spillen had, in bedrijf worden gesteld. Deze in 1890 afgebrande en niet weer opgebouwde fabriek stond aan de Hengelosestraat 42, oosthoek Hengelose Dwarsstraat. Als commissarissen traden bij de openstelling van de "Grooten Stoom" onder andere op Charles de Maere, Abraham Jannink en de firmanten van "Blijdenstein & Co.: Jan B. Blijdenstein en B.W. Blijdenstein. Aandeelhouders waren onder meer Gerrit Jan van Heek, Abraham Ledeboer en Joan Stroink Herb.zn.

Ongeveer drie jaar na de opening van de eerste stoomspinnerij werd door de bedrijfsleider ervan, de Engelsman John Dixon, een tweede spinnerij opgezet, de zogenaamde "Kleinen Stoom", schuin tegenover de eerste. In 1845 werd de "Kleinen Stoom" overgenomen door de "Grooten Stoom" en kwam de leiding in handen van Jan Jordaan. In totaal werkten in 1854 bij de E.K.S. 79 mannen, 5 vrouwen, 77 jongens en 73 meisjes. Toen in 1861 de Amerikaanse burgeroorlog uitbrak, werd door gebrek aan katoen het bedrijf stop gezet. Door de sterke vooruitgang in de techniek werden de genoemde, verouderde spinnerijen niet weer opgestart. In 1863 werd de E.K.S. geliquideerd.

Om de katoenindustrie te stimuleren werd bij koninklijk besluit van 26 mei 1842 in de stad Enschede een Kamer van Koophandel en Fabrieken opgericht als

vervanger van de eerder opgerichte Enschedese Maatschappij tot Bevordering van Nijverheid en Koophandel. Er volgden echter enkele moeilijke jaren voor de textielindustrie, onder meer als gevolg van overproduktie en stagnatie van de afzet naar Java. Dat de Enschedese textielfabrikanten en-arbeiders in de crisisperiode 1842-1848 minder in welvaart achteruitgingen dan elders vond zijn oorzaak onder meer in de reeds genoemde symbiose tussen de landbouw en de textielindustrie.

Door het geleidelijk aan wegvallen van de steun van de Nederlandsche Handel Maatschappij moesten de Enschedese textielfabrikanten zich heroriënteren. Ze deden dit door vanaf ± 1850 zelf de Indische markt te verkennen. Om aan de daardoor opgewekte grotere vraag naar textiel te voldoen, werd ook in de Enschedese weverijen de stoommachine geïntroduceerd, en brak er in de geschiedenis van de Enschedese textielindustrie een nieuwe periode aan, te weten die van de opkomst en de uitbouw van de grootschalige, volledig gemechaniseerde textielindustrie.

Aan het einde van de eerste periode in geschiedenis van de Enschedese textielindustrie telde de gemeenten Enschede en Lonneker naast een groot aantal snelweverijen, twee stoomspinnerijen (de "Grooten"- en de "Kleinen Stoom") en 160 handspinnerijen, welke ieder gemiddeld aan tien arbeiders werk verschaften. De omliggende plaatsen Oldenzaal, Haaksbergen, Eibergen en Borne sponnen voornamelijk voor Enschedese fabrikanten, terwijl de helft van de benodigde garens toen nog uit Engeland werd aangevoerd. Voorts waren in Enschede onder andere gevestigd een stoomkettingsterkerij, van M. Udink ten Cate, zes rietmakerijen, één machinale stalen rieten-makerij, zes blekerijen, waarvan die van Blijdenstein (het zogenaamde "Looghuus" te Lonneker, dat in 1829 het eerste stoomketeltje in Twente kreeg), één verfhoutmolen, 14 ververijen, waaronder één stoomververij van Lambertus ten Cate, vijf blauwdrukkerijen en 18 kalander- en cilinder-molens. Een kalander is een soort mangel, bestaande uit twee of meer rollen, waartussen door verwarming en met sterke druk weefsels glad en glanzend gemaakt werden.

6.2.2. De periode 1850 - 1940: Opkomst en uitbouw van de grootschalige, gemechaniseerde industrie.

6.2.2.1. De textielindustrie
Als direkt uitvloeisel van de vergrote afzetmogelijkheden in onder meer Nederlands Indië verschenen er tussen 1854 en 1862 zeven stoomweverijen in Enschede. Desondanks zou het nog tot de jaren tachtig van de negentiende eeuw duren voor de (handmatige) huisweverij, gecombineerd met landbouw, snel achteruitging en de grote trek van het platteland naar de fabrieken en dus naar de stad Enschede op gang kwam. Vlak voor de "saneringsbrand" van 1862 stonden in en rond de stad Enschede in totaal 16 fabrieken die gebruik maakten van een of meerdere stoommachines, variërend van 4 tot 35 pk. Het enige niet

direkt met de textielindustrie samenhangende bedrijf met een stoommachine was de korenmaalderij van L. Lasonder. Van de in 1850 nog bestaande 20 handspinnerijen waren er aan de vooravond van de brand nog zes over. Samen met de stoomspinnerijen hadden ze 24.000 spillen, die hun garens verdeelden over ongeveer 6.000 handwevers, verspreid over het platteland en 60 handweverijen met huiswevers in de stad. Omdat het gemeentebestuur al voor de brand de vestiging van nieuwe, grote fabrieken binnen de gracht verboden had, stonden de meeste stoomfabrieken in 1862 langs de Noorder- en Zuiderhagen.

Het ontstaan en de krachtige uitbouw van de grootschalige textielindustrie werd ingeluid door de Amerikaanse burgeroorlog, de stadsbrand van 1862, de komst van de spoorwegen en de opheffing van accijns op brandstof. Gebruik makend van de schaarste aan textielprodukten door de Amerikaanse burgeroorlog, konden de weverijen hun opgebouwde voorraden katoenen stoffen tegen hoge prijzen verkopen, terwijl de gedwongen stilstand van de produktie als gevolg van een optredend tekort aan grondstoffen (Amerika was de belangrijkste leverancier van katoen) in veel gevallen werd aangegrepen om reorganisaties door te voeren. Met name de concurrentiepositie van de door de grote brand van Enschede in 1862 getroffen ondernemingen verbeterde aanzienlijk, doordat in geval van herbouw van de fabrieken, deze naar de nieuwste stand van techniek geoutilleerd werden. De handweverij en - spinnerij nam door de opkomst van de moderne gemechaniseerde produktiemethoden sterk in betekenis af.

De stad Enschede werd een industriestad die veel nieuwe fabrieken (voornamelijk textielfabrieken en sterk daarmee samenhangende bedrijven) aantrok. Dit blijkt duidelijk uit **tabel 6**, waarin een chronologisch overzicht is opgenomen van de tussen 1850 en 1940 afzonderlijk opgerichte en bij de Kamer van Koophandel ingeschreven fabrieken en bedrijven. Uit de tabel volgt duidelijk het sneeuwbaleffect van de in de stad Enschede en in de omliggende nederzettingen gevestigde textielindustrie: de spinnerijen en de weverijen trokken toeleverings-, reparatie- en textielverwerkende bedrijven aan. Meer en meer gingen grote fabrieksgebouwen met de karakteristieke schoorstenen, kolenbunkers, watertorens voor de sprinklerinstallaties, waterkommen, koeltorens , etcetera de structuur en het silouet van de stad en naaste omgeving bepalen. Voor de voorziening van koelwater maakten de fabrieken veelal gebruik van eigen pompinstallaties.

Het belang van de textielindustrie voor de werkgelegenheid in de gemeente Enschede moge blijken uit de volgende cijfers. Van de 21.376 in 1940 in primaire industriële bedrijven (bedrijven producerend voor markten buiten de vestigingsplaats) van de gemeente Enschede werkzame personen waren 15.217 (ruim 71%) direkt bij de produktie van textiel betrokken. Worden de kleding- en reinigingsindustrie meegerekend, dan vond in 1940 ruim 85% (18.258

personen) van de in de primaire bedrijven van Enschede werkzamen in de textielindustrie een bestaan. In de industrie als geheel was in 1930 69.7% van de totale beroepsbevolking werkzaam.

Gezien de algemene aard van deze, in het kader van het Monumenten Inventarisatie Projekt gemaakte, historisch-geografische schets van de gemeente Enschede is het niet mogelijk nader in de gaan op de geschiedenis van alle in tabel 6 genoemde fabrieksvestigingen. Daarvoor zij verwezen naar "L.A. Stroink, Stad en Land van Twente, Enschede, 1962". Hier wordt volstaan met de geschiedenis van het Jannink-concern, waarbij de nadruk ligt op veranderingen in de gebouwde omgeving. De keuze van het Jannink-concern is onder andere bepaald door het feit dat deze onderneming een duidelijke afspiegeling vormt van de algemene ontwikkelingen in de Enschedese textielindustrie en als zodanig model kan staan voor soortgelijke concerns als dat van bijvoorbeeld van de familie Van Heek. **Kaart 8** geeft het grondgebruik ten behoeve van de textielindustrie en de direct daaraan verbonden bedrijven.

Van de oorspronkelijk uit Duitsland afkomstige doopsgezinde familie Jannink is voor het eerst sprake in 1701, in de persoon van Hendrik Jannink. Uit één van zijn huwelijken werd zoon Engbert geboren, die in 1795 een van de fabriqueurs van Enschede blijkt te zijn en in 1808 te Enschede een katoenspinnerij bezit. In 1819 kocht Engbert (1752/1829) een terrein tussen de Zuiderhagen en de Beltstraat en bouwde daarop een nieuwe fabriek, die het begin vormde een bedrijf dat zou uitgroeien tot een van de grootste van Enschede. Na de dood van Engbert Jannink zetten zijn zonen het bedrijf voort onder de naam E. Jannink & Zonen. Toen in 1844 Abraham Jannink een zelfstandig bedrijf wenste, werd de oude firmanaam beëindigd en ontstonden er twee aparte vennootschappen, namelijk die van Abraham Jannink & Co. en die van Gerhard & Benjamin Jannink. Beide firma's bouwden een eigen fabriek op het terrein aan de Zuiderhagen; de eerste op het zuidelijkste deel tegenover de toenmalige Windbrugsteeg; de tweede op het noordelijkste deel, aan de latere Pijpenstraat.

De firma A. Jannink & Co richtte in 1853 een spinnerij op, die door brand vernield werd, doch ook weer werd opgebouwd. Eén van de zoons van A. Jannink vestigde zich in 1860 te Goor, waar hij in de firma Arntzenius Jannink & Co. oprichtte. Tijdens de brand van 1862 bleef de spinnerij van A. Jannink gespaard. Abraham trok zich kort daarna uit de zaken terug en ging wonen op de Janninksbleek (thans het Thomas Ainsworth-park op het Pathmos). De zaak A. Jannink & Co werd door zijn zoons Henri en Arnold voortgezet. Toen in 1866 de spinnerij verkocht werd aan J.A. Moorman telde de fabriek 5.300 spillen, 24 powerlooms, een stoommachine van 25 pk, een ketel van 30 pk, de nodige zuiverings, kras- en voorspinmachines, kortom alles wat behoort tot de inventaris van een complete stoomspinnerij. Tot de belangrijkste (bedrijfs)gebouwen behoorden behalve de spinnerij een

weverij, een drogerij, een kalanderij, een ververij, een smederij, een portierswoning, etcetera. Nadat de spinnerij in 1870 was verkocht aan S.J. Spanjaard (Borne) werd het bedrijf in 1871 gesloten en door L. Lasonder deels in gebruik genomen als meelfabriek. A. Jannink was in 1890 met onder andere Willem Jordaan (fabrikant te Haaksbergen) oprichter van de "Baumwollespinnerei Gronau". Hij trad daar op 31 december 1901 af als direkteur en stichtte in 1905 met onder andere zijn zoon Jan F. Jannink in Epe (Duitsland) de katoenspinnerij "Germania". Voor de bouw van woningen arbeiderswoningen door de bouwvereniging "De Volkswoning" en de aanleg van het Thomas Ainsworthpark werd de Janninksbleek in 1914 verkocht. De daar gebouwde villa werd afgebroken.

De door de firma G. & B. Jannink in 1850 aan de Pijpenstraat opgerichte, door stoom aangedreven spinnerij brandde in 1856 af. Nadat de fabriek was herbouwd en in 1862 nogmaals aan vlammen ten prooi viel, werd de vrijgekomen ruimte (de spinnerij werd niet meer herbouwd) benut voor uitbreiding van de weverij.

Inmiddels was Benjamin Jannink uit de onderneming gestapt en voor zichzelf begonnen. Hij startte in 1857 onder de naam B. Jannink & Co. met een eigen 100 getouwen tellende weverij. Nog in hetzelfde jaar werd door het toetreden van Nicolaas ter Kuile tot deze zaak de naam in 1857 veranderd in Jannink & ter Kuile. In 1865 werd de weverij opgeheven.

Toen in 1863 de Enschedese Katoenspinnerij (de "Grooten Stoom") liquideerde en haar vijf spinnerijen verkocht, kwam deze spinnerij met directeurswoning in 1864 in het bezit van Gerhard Jannink & Zonen. In 1874 werden de aangekochte spinnerijen weer afgestoten en overgedaan aan de nieuw opgerichte "Enschedesche Katoenspinnerij". De firma G. Jannink & Zonen breidde de activiteiten in 1880 verder uit door aankoop van de genoemde, in 1870 in handen van S.J. Spanjaard gekomen voormalige spinnerij van A. Jannink & Co. Vanaf toen was het gehele complex tussen Zuiderhagen, Pijpenstraat, Beltstraat en gasfabriek in één hand. Tegen het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd, naast de fabricage van zware stoffen, zoals beaverteen, pilow, etcetera, ook met de fabricage van manchestercords en velveteen begonnen, terwijl in 1898 de eerste drukmachines werden opgesteld.

In de jaren na 1862 was het terrein Van Loenshof/hoek Langestraat aangekocht. In verschillende perioden werden hierop het kantoor en het magazijn gebouwd. In 1906 werd het huis van bewaring aan de Zuiderhagen aan de bezittingen van de firma Gerhard Jannink & Zonen toegevoegd. Het werd pas later ingericht als bedrijfsruimte.

Toen de aanleg van de spoorlijn naar Ahaus vastere vorm had aangenomen, werd aan de Haaksbergerstraat het terrein "den Ploy" aangekocht, waarop in 1900 een door een stoommachine van 1.400 pk aangedreven spinnerij en

een weverij (respectievelijk met 30.000 spillen en 567 getouwen) gebouwd werd. Tevens werd er een apparatenververij ingericht. Het bedrijf aan de Zuiderhagen bleef in gebruik voor de finishing.

Toen de uit het in 1836 opgerichte bankierskantoor B.W. Blijdenstein Jr. voortgekomen Twentsche Bank (opgericht in 1861) haar kantoor van het oorspronkelijke Roessinghshuis aan de Langestraat (de familie Roessingh was een van de Enschedese fabrikantenfamilies) overbracht naar de nieuwbouw aan het Hoedemakersplein, vestigde de firma Gerhard Jannink & Zonen haar kantoor in het Roessinghhuis. In 1916 werd van de familie Cromhoff de Cromhoffsbleek en een terrein van ca 18 ha aangekocht. Op de daarna in de jaren 1921/1922 aangekochte terreinen aan de Getfertsingel verrees een blekerij en stukververij. Ook de finishing van de manchestercords en velveteen werd toen van de Zuiderhagen naar het nieuwe bedrijvencomlex overgebracht.

Door tijdsomstandigheden gedwongen, speciaal de devaluatie van het pond sterling, werd in 1932 in Engeland een dochteronderneming opgericht onder de naam G. Jannink & Sons (Darwin) Ltd. De leiding van deze zaak kwam in handen van één van de zoons van Gerhard Jannink, namelijk Gerrit Jan Arnold.

Nadat in 1932 de firma was omgezet in een Naamloze Vennootschap vond er, zoals dat in het verleden al zo vaak was gebeurd, in 1938 een nieuwe splitsing tussen de families Gerhard Jannink-Van Heek en Nicolaas Gijsbert Jannink-Ter Kuile plaats. De eerstgenoemde familie behield de firmanaam Gerhard Jannink & Zonen en de weverij en blekerij aan de Haaksbergerstraat alsmede het finishingbedrijf, het magazijn en het kantoor in de stad. De Nicolaas Gijsbert Jannink-Ter Kuile-tak kreeg de spinnerij en een deel van de terreinen die van de familie Cromhoff waren gekocht. De naam van de nieuwe firma werd Gebroeders Jannink.

Bij een bombardement op 10 oktober 1943 werd het kantoor aan de Langestraat getroffen en brandde geheel uit, terwijl op 22 februari 1944 de bovenste etage van de spinnerij van de Gebroeders Jannink en het grootste deel van de weverij door bommen vernield werden. Na de oorlog werden de getroffen gebouwen herbouw/gerestaureerd.

6.2.2.2. Overige industrieën
Hoewel de textielindustrie in de periode 1850 - 1940 de leidende industriële sektor bleef, ontwikkelden zich in verband hiermee ook andere industrieën van betekenis. Hier wordt weer volstaan met het geven van een voorbeeld per industriële sektor, in (chronologische) volgorde van opkomst. Zie voor de overige bedrijven **tabel 6**.

De machinefabrieken kwamen voort uit de vele smederijen in en rond de stad Enschede. Omdat tijdens de ontginning van de heidevelden bleek dat zich in de sterk uitgeloogde zandgronden onder de heidevelden veel ijzeroer bevond, werd rond 1850 het plan gesmeed en deels uitgevoerd om het erts ter plaatse te smelten. Er zou behalve

een ijzersmelterij, Tubantia genaamd, een machinefabriek voor eigen gebruik en eventueel voor export naar de Duitse industriegebieden opgericht worden. De smelterij en de daarbij geplande fabriek kwamen evenwel niet tot stand. De reeds opgetrokken gebouwen bleven onvoltooid achter.

De metaalindustrie kwam in Enschede pas echt van de grond toen in 1874 op een terrein van een in het begin van dat jaar aan de Parallelweg opgerichte stoomsmederij en reparatiefabriek een ijzergieterij en modelmakerij van de firma Meerburg & Sepp gevestigd werd. Deze fabriek kwam in Enschede om een einde te maken aan de problemen die verband hielden met het gebruik in de textielindustrie van machines uit Engeland. Het kon soms weken duren voordat noodzakelijke reparaties aan de machines uitgevoerd werden. Voor 1880 trok Meerburg zich terug en zette Sepp de zaak voort onder de naam Sepp & Co., waaruit na zijn dood (1916) de Enschedesche Machinefabriek en IJzergieterij (E.M.IJ.) ontstond. Deze werd na een liquidatie in 1941 definitief opgeheven. De terreinen van de fabriek gingen over naar Van Heek & Co.

De chemische industrie was de tweede vorm van nijverheid die zich in Enschede ontwikkelde als gevolg van de groei van de textielindustrie. Zo richtte in 1909 C.J. Clahsen aan de Haaksbergerstraat "C.J. Clahsen, Chemisch-Technische Produkten" op. Oorspronkelijk werden sterk- en appreteermiddelen gefabriceerd, later ook industriezepen, turksroodolie, hulpmiddelen voor de textielindustrie en de leerindustrie en synthetische wasmiddelen. In 1919 betrok de firma een nieuw gebouw aan de Veldkampstraat, dat in 1937 werd uitgebreid. In 1938 werd het bedrijf door brand getroffen. In hetzelfde jaar werd grond aangekocht voor de bouw van een laboratorium, dat in 1940 in gebruik werd genomen. Een algemene vernieuwing vond plaats in 1950.

De nauw met de textielindustrie verbonden chemische nijverheid vond een vervolg in 1918 toen de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie te Boekelo begon met de produktie van zout. De plaats Boekelo werd gekozen in verband met het daar "dicht" aan de oppervlakte voorkomen van steenzout en de ligging aan de spoorlijn Enschede-Haaksbergen. Via deze spoorlijn kon het gewonnen zout worden afgevoerd en de steenkolen, die nodig waren voor de verhitting van de pekel, aangevoerd. Het gereedkomen van het Twentekanaal en de haven in Hengelo vormde de directe aanleiding voor de verplaatsing van de zoutindustrie naar Hengelo, waar "Akzo Zout Chemie" de activiteiten van de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie (KNZ) overnam. Hoewel de afstand Boekelo-Hengelo nog geen 10 km bedraagt, bleken er voldoende economische motieven te zijn om een nieuw bedrijf op het industrieterrein aan de haven van Hengelo te vestigen. Proefboringen in de omgeving van Hengelo hadden aangetoond dat ook daar de zoutvoorkomens dicht aan de oppervlakte lagen. De lokatie aan een groot vaarwater was gunstig in

verband met de aanwezigheid van proceswater, koelwater en voor de aan- en afvoer van hulpstoffen en eindprodukten.

Opvallende bouwwerken ten behoeve van de zoutwinning waren de karakteristieke zwarte boortorens, waarvan er rond Boekelo honderden stonden. Daarvan zijn er tegenwoordig nog een paar over. De meeste zijn vervangen door de kleine groene "schaapskooien".

Een voorbeeld van een belangrijk industrie-ondersteunend bedrijf was de gasfabriek, die in 1859 werd gebouwd. Aanvankelijk leverde de fabriek van de firma L. Mesritz & Co. gas voor de straatverlichting. In de daarop volgende jaren werden ook de fabrieken en particulieren op het gasleidingennet aangesloten. Al spoedig was de capaciteit van de gasfabriek niet meer toereikend. Na het bouwen van een tweede gashouder en de vergroting van de capaciteit van de eerste werd in 1904 op een terrein bij station Zuid een nieuwe gasfabriek in gebruik genomen. Na afbraak van de oude fabriek werd de vrijgekomen ruimte ingericht tot marktterrein, dat de naam Hendrik Jan van Heekplein kreeg. Na 1945 is het plein opgenomen in de aanleg van de boulevard.

Ingaande 1 maart 1919 werd de verlichting van straten met gas geleidelijk vervangen door elektrische verlichting. Desondanks nam de produktie van steenkoolgas na 1934 fors toe, onder meer door uitbreiding van het gasnet op het grondgebied van de in dat jaar bij de gemeente Enschede gevoegde gemeente Lonneker. Vanaf 1936 werd ook Glanerbrug van gas voorzien. In 1958 werd de produktie van steenkoolgas stopgezet en de gehele stokerij voor sloop verkocht.

Een andersoortige, maar niet minder belangrijke, industrie-ondersteunende bedrijvigheid, deels ontstaan dankzij de textielindustrie, was de handelsdrukkerij. Een van de eerste ondernemers die zich op deze vorm van bedrijvigheid richtte was Bernard Benjamin Blijdenstein, die samen met zijn broer in 1855 de produktie van de Enschedesche Courant ter hand nam. Andere drukkerijen volgden.

6.2.3. De na-oorlogse periode: de ondergang van de textielindustrie

De Enschedese industrie vertoonde na de Tweede Wereldoorlog een grillig en onvoorspelbaar verloop. Met name de textielindustrie kreeg het na een aanvankelijk herstel onder meer door de steeds groter wordende concurrentie uit de "lage-lonen-landen" zwaar te verduren. Moest tijdens de periode van opleving (1946 tot 1953), evenals dat tijdens de opkomst van de grootindustrie in de tweede helft van de vorige eeuw het geval was geweest, voor het aantrekken van voldoende arbeidskrachten weer een beroep gedaan worden op het reservoir van jeugdige werklozen uit voornamelijk de noordelijke provincies, daarna ging het met de textielindustrie snel bergafwaarts. Ondanks pogingen rond 1960 het tij door het aangaan en oprichten van allerlei fusies en samenwerkingsverbanden te keren (de Koninklijke Nederlandse

Textiel vormde een van die samenwerkingsverbanden) gingen de meeste textielfabrieken, en daardoor ook veel toeleverings- en textielverwerkende bedrijven, failliet. Van de vele textielfabrieken die Enschede in 1940 nog had (waaronder tientallen weverijen) werden de meeste afgebroken.

Voorbeelden van nog bestaande, niet meer als zodanig in gebruik zijnde en in sommige gevallen ernstig in verval geraakte fabriekscomplexen zijn het in 1912 aan de Roombeek gestichte complex van de firma J. Menko (spinnerij de "Roombeek"), het Van Heek-complex, de nog vrij complete Richtersbleek en een deel van de bedrijfsgebouwen van de firma G. Jannink & Zonen aan de Haaksbergerstraat. Van laatstgenoemde concern is de spinnerij nog aanwezig, inclusief het karakteristieke trappenblok en de schoorsteen. Het voormalige bedrijfsgebouw, dat tegenwoordig appartementen en in de benedenverdieping het Textielmuseum herbergt, vormt een goed voorbeeld van integratie van nieuwe functies in oude gebouwen, zonder daarbij het oorspronkelijke karakter van het gebouw geweld aan te doen.

Hoewel na de Tweede Wereldoorlog de textielindustrie bijna geheel verdween, is de industrie in het algemeen niet uit Enschede verdwenen. Al voor 1940 waren de gevaren van een industriële monostructuur onderkend en pogingen ondernomen om de industriële structuur van de gemeente Enschede diverser, en daardoor stabieler te maken. Eén van de eerste nieuwe bedrijven die na de Tweede Wereldoorlog Enschede als vestigingsplaats koos, was de "N.V. Nederlandsch-Amerikaanse Autobandenfabriek Vredestein". Deze fabriek, die begon aan de Burgemeester Stroinkstraat 230, breidde zich nadien sterk uit.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Op kerkelijk gebied traden er vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw ook grote veranderingen op, niet in de laatste plaats als gevolg van de sterke industrialisatie van vooral de stad Enschede. Onder meer afsplitsingen binnen de Nederlandse hervormde kerk, de massale toestroom van arbeiders van elders met hun eigen religieuze achtergronden, etcetera misten hun invloed op de gebouwde omgeving niet. Er verscheen tussen 1850 en 1940 een groot aantal nieuwe kerkgebouwen, in veel gevallen ter vervanging van te klein geworden voorgangers. Als gevolg van de stadsbrand van 1862 dateren alle kerken in de stad Enschede van na dat jaar. Dit geldt ook voor het grootste deel van de Nederlands hervormde kerk in het centrum, die in eerste aanleg van veel oudere datum is.

In 1850 telden de gemeenten Enschede en Lonneker samen vier geloofsgroeperingen, die binnen de gemeentegrenzen de beschikking hadden over vijf kerkgebouwen. De grootste kerkelijke groepering was de ruim 7.000 lidmaten tellende Nederlands hervormde gemeente (ongeveer 2.200 in de gemeente Enschede en ongeveer 5.000 in de gemeente Lonneker). Op de tweede plaats kwam de rooms-katholieke kerk met in totaal bijna 4.000 leden (± 1.400 in de stad Enschede en ± 2.300 in de gemeente Lonneker), gevolgd door de Doopsgezinde gemeente (120 lidmaten in de stad) en de Israëlietische gemeente met 110 lidmaten in de stad en zeven in de gemeente Lonneker. Van de genoemde kerkelijke groeperingen beschikte

de rooms-katholieke binnen de grenzen van de burgerlijke gemeenten over twee kerken, namelijk één in de stad Enschede en één in Lonneker, de overige geloofsgroepen hadden ieder de beschikking over één kerk, alle gevestigd binnen de grachten van de stad Enschede.

Het aantal kerkgebouwen nam tussen 1850 en 1940 vooral toe als gevolg van de grote activiteit die de vele verschillende gereformeerde kerkgenootschappen op het gebied van de kerkenbouw aan de dag legden. Het begon in 1869 toen de kort daarvoor ontstane "Gereformeerde Gemeente onder 't Kruis" en de Christelijk Afgescheiden Gemeente" zich verenigden tot de "Christelijk Gereformeerde Gemeente" en zich aansloten bij de door de regering erkende christelijk gereformeerde kerk. In 1872 werd het kerkgebouw Achter 't Hofje, dat de naam Ebenhaëzer kreeg, in gebruik genomen. Verdere afscheidingen van de Nederlands hervormde kerk en splitsingen binnen de gereformeerde kerken volgden, en daardoor een groot aantal nieuwe kerken, vooral ten gevolge van de Doleantie in 1892, toen de christelijk gereformeerde kerk van 1869 zich met de in 1888 ontstane Nederduits gereformeerde kerk verenigde tot "Gereformeerde Kerken in Nederland". Direkt na de vereniging werden in de stad Enschede vier nieuwe gereformeerde kerken in gebruik genomen. In Glanerbrug verrees in 1907 een kerkgebouw van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Andere kerkgenootschappen die tussen 1870 en 1940 in Enschede geïnstitueerd werden, waren het Leger des Heils (aanvankelijk bijeenkomsten in de van de christelijk gereformeerde kerk overgenomen kerk in Achter 't Hofje), evangelisatie verenigingen (1906), de "Vereniging Christendom" (1916) en vrijzinnig hervormde wijken (1928).

Eén van de meest opvallende kerkgebouwen uit de periode 1850-1940 in de stad Enschede is de synagoge van de Israëlitische gemeente, die in 1814 zelfstandig werd en in 1834 haar eerste eigen synagoge in gebruik kon nemen. In 1928 kwam de huidige synagoge van de hand van architekt De Bazel en diens leerlingen aan de Prinsestraat gereed, ter vervanging van de na de brand van 1862 aan de Stadsgravenstraat herbouwde kerk en school. Een ander opvallend kerkgebouw in het centrum van de stad Enschede is de in 1932 gebouwde rooms-katholieke kerk van de H. Jacobus de Meerdere. De architekten van deze kerk zijn Valk en Joh. Sluijmer uit Enschede.

In 1947 telde de Nederlands hervormde gemeente nog steeds het grootste aantal lidmaten: 34.581 personen, oftewel 34.2% van de totale gemeentelijke bevolking. De rooms-katholieke kerk telde 26.267 parochianen (26%), 271 minder dan de groep mensen die zich tot geen kerkgenootschap rekende (26.3%).

Met het toenemen van het aantal inwoners nam ook de behoefte aan meer en grotere begraafplaatsen toe. Het aantal in 1850 aanwezige begraafplaatsen, waaronder twee algemene in de gemeente Enschede (één uit 1828 aan de Espoortstraat

en één uit 1846 aan de Hengelosestraat), een algemene in de gemeente Lonneker aan de Deurningerstraat (1828), een Israëlitische aan de Kneedweg op Lonnekers grondgebied (1841) en een rooms-katholieke aan de Dorpsstraat in de plaats Lonneker, is nadien met elf nieuwe uitgebreid. Achtereenvolgens werden aangelegd: een roomskatholieke begraafplaats aan de Espoortstraat (1861), een Nederlands hervormde begraafplaats aan de Haaksbergerstraat in Usselo (1879), de Kloosterbegraafplaats Collegium Josephinum in het Redemptoristenpark te Glanerbrug (1885), de algemene Oosterbegraafplaats aan de Noord Esmarkerrondweg (1899), de rooms-katholieke begraafplaats aan de Kerkstraat in Glanerbrug (1903), de begraafplaats van de "Vereniging Dodenzorg" aan de Veldstraat in Glanerbrug (1905), de algemene Westerbegraafplaats aan de Hengelosestraat in 1921 (oorspronkelijk begraafplaats van Lonneker), een rooms-katholieke begraafplaats aan de Gronausestraat (1927), een nieuwe Israëlitische begraafplaats aan de Noord Esmakerrondweg (1928), de rooms-katholieke begraafplaats in Boekelo aan de Beckummerstraat (1930) en de Kloosterbegraafplaats paters Capucijnen (1938).

Van de genoemde begraafplaatsen zijn er inmiddels acht gesloten. Geruimd zijn onder andere de algemene begraafplaats te Enschede aan de Hengelosestraat (1911) en de rooms-katholieke begraafplaats aan de Espoortstraat (1961), die beide ingericht zijn als plantsoen. Ook de kloosterbegraafplaats van de paters Capucijnen is, na verkoop van het klooster, geruimd. Die van het in 1885 te Glanerbrug gestichte Redemptoristen-klooster is in 1969 gesloten. Aan dat klooster was een kapelletje verbonden: het St. Jozefkerkje. De in 1903 aan de Kerkstraat gebouwde rooms-katholieke kerk van Glanerbrug was de opvolger van het al spoedig te klein geworden St. Jozefkerkje. Vanaf 1940 heeft het klooster verschillende functies gehad, onder andere die van doorgangshuis voor terugkerende Nederlanders.

7.2. Scholen

In 1852 beschikte de gemeente Lonneker over acht scholen, die voortgekomen waren uit de oude markescholen of wijkscholen, hetzij op dezelfde plaats gebouwd, of elders. De nederzettingen dorp Lonneker, Usselo, Groot Driene, Boekelo, Twekkelo en Broekheurne hadden elk één school, terwijl in de Esmarke twee scholen stonden. In de stad Enschede bevonden zich twee scholen, één bij het kerkhof op de Markt en één in Achter het Hofje.

Na de Tweede Wereldoorlog maakte het onderwijs in de gemeente Enschede een geweldige ontwikkeling door. Het aantal verschillende soorten onderwijs nam fors toe, evenals het daarmee samenhangende aantal schoolgebouwen. Vooral in de nieuwbouwwijken van de stad Enschede werden talrijke nieuwe scholen gebouwd, terwijl vooroorlogse scholen werden gesloopt of verbouwd. Zo telde de gemeente medio 1987 92 basisscholen, waaronder 42 openbare, 19 rooms-katholieke, 11

protestantse, 3 "Scholen met de Bijbel", 1 bijzonder neutrale en 16 scholen voor buitengewoon lager onderwijs. Verder beschikte de gemeente Enschede over 4 scholengemeenschappen voor vwo-havo-mavo, 3 scholengemeenschappen voor mavo-lbo, 4 scholen voor mavo, 2 scholengemeenschappen voor huishoud-en nijverheidsonderwijs en een streekcentrum voor tuinbouwonderwijs, hoofdzakelijk gericht op het lager beroepsonderwijs.

Hadden de genoemde onderwijsinstellingen voornamelijk een lokaalverzorgend karakter, met betrekking tot de instellingen voor middelbaar, hoger, *wetenschappelijk en avondonderwijs* werd de stad Enschede in de loop van de tijd een belangrijk regionaal centrum, in het geval van de Universiteit Twente en het Internationale Instituut voor Luchtcartering en Aardkunde (I.T.C.) respectievelijk een *landelijk en internationaal* centrum.

Van groot belang voor de ontwikkeling van de industrie en handel was de oprichting in 1864 van de Twentsche Industrie- en Handelschool. Hoewel er meer plaatsen in Twente waren die deze school wilden bouwen, werd de de school in Enschede gebouwd. De geschiedenis ervan gaat terug tot 1859, toen op initiatief van de burgemeester van Oldenzaal de "Twentsche Vereniging tot Bevordering van Nijverheid en Handel" werd opgericht. Een van de doelstellingen was het oprichten van een industrie- en handelsschool om de textielindustrie in Twente een wetenschappelijke basis te geven. De oorspronkelijk particuliere Twentsche Industrie- en Handelsschool, die in 1886 door de gemeente Enschede werd overgenomen en omgedoopt werd in "Nederlandsche School voor Nijverheid en Handel", vormde de voorloper van een groot aantal instellingen voor vervolgonderwijs.

7.3. Overige

Behalve op het gebied van religie en het onderwijs heeft de industrialisatie grote invloed g had op het gebied van de volksgezondheid. Voorbeelden zijn de genoemde fabrieksscholen, waarin de arbeiders geschoold werden in de nieuwste weeftechnieken, en de verschillende complexen arbeiderswoningen. Voorbeelden van door fabrikanten gerealiseerde sociale en culturele voorzieningen zijn: de genoemde (volks)parken, de in 1892 aan de Zuiderhagen gebouwde "Zwem- en Badinrichting Van Heek & Co.", waar het personeel kon baden, en het Rijksmuseum Twente in 1929 aan de Lasondersingel, door de familie van Heek aan het rijk geschonken. De werkende massa verenigde zich in verschillende bonden, waarvan de op 24 november 1889 op initiatief van de bekende en sociaal zeer bewogen Enschedese kapelaan Dr. Alphons Ariëns opgerichte Rooms Katholieke Arbeidersvereniging St. Joseph een voorbeeld vormt. Verschillende arbeidersverenigingen hadden een eigen verenigingsgebouw.

Indirekt met de opkomst van de industrie in Enschede verbonden, waren de ontwikkelingen op het

gebied van de gezondheidszorg en de hygiëne in het algemeen. De invoering van gaslicht rond 1860, de komst van een drinkwaterleidingnet (met watertoren) in 1892, de instelling van een stadsvuilophaaldienst in 1898 de invoering van elektrisch licht rond 1900 en de aanleg van stadsriolering na 1908 betekenden grote verbeteringen voor de volksgezondheid. De oprichting in 1895 van een "Kruisverbond voor geheelonthouders", waaruit later de landelijke geheelonthoudersvereniging "Sobritas" ontstond, was bedoeld om aan het overmatige alcoholgebruik (het wemelde rond de eeuwwisseling in de stad Enschede van de café's en hotels) een halt toe te roepen.

Een belangrijke stap tot een betere gezondheidszorg was de oprichting van ziekenhuizen. Zo richtten in 1889 zusters Fransciscanessen uit Noord-Deurningen in de oude pastorie van de St. Jacobusparochie te Enschede een ziekenhuisje op, dat de basis vormde voor het rooms-katholieke ziekenhuis dat in 1914 aan het De Ruyterplein in Enschede werd gebouwd. In 1897 nam de vijf jaar daarvoor opgerichte "Vereniging Ziekenzorg", thans het "Medisch Spectrum Twente", haar eerste ziekenhuisje aan de Veenstraat in gebruik. Uit de beide ziekenhuisjes zijn de huidige ziekenhuizen "Stadsmaten" en "Ziekenzorg" voortgekomen. Laatstgenoemde is gebouwd aan de Haaksbergerstraat, op de plaats van een voormalige textielfabriek.

Ook enkele landgoederen kregen in de loop van de tijd een functie op het gebied van de gezondheidszorg toebedeeld. Op het landgoed Bruggerbos aan de straatweg van Enschede naar Glanerbrug werd in 1921 een dagsanatorium voor t.b.c.-patiënten gebouwd. Tegenwoordig doet het sanatorium dienst als verpleegtehuis voor geestelijk gestoorde bejaarden.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Industriestad.

Functie:
Verzorgingskern met industriële en dienstverlenende functies.

Ruimtelijke ontwikkeling:
De ei-vormige structuur van de stad vormt tegen het midden van de 19de eeuw nog vrijwel de gehele nederzetting Enschede. De topografische kaart uit deze periode toont binnen de strakke omgrenzing van de voormalige gracht een intensief bebouwd stedelijk gebied, met direct daarbuiten het agrarische landschap. Vindt tot ver in de eerste helft van de 19de eeuw de uitbreiding van de bebouwing voor de opkomende nijverheid en voor huisvesting uitsluitend plaats binnen de zich sterk verdichtende stad, vanaf ca. 1850 komt in de randzone van de toenmalige stad in toenemende mate woon- en fabrieksbebouwing tot stand langs het bestaande patroon van doorgaande wegen. De grote stadsbrand van 1862, waarbij vrijwel alle bebouwing binnen de voormalige gracht verloren gaat, leidt tot een aanmerkelijke versnelling van dit proces. Binnen de oorspronkelijke kern vindt herbouw op grond van het oude verkavelings- en stratenpatroon plaats, doch voor de zich snel mechaniserende textielindustrie zijn er buiten de oude stad betere bouwmogelijkheden. Voor de bouw van nieuwe fabrieken wordt zoveel mogelijk aangesloten bij de bestaande infrastructuur: reeds vóór 1860 worden fabrieken gesticht aan de Hengelosestraat; de aanleg van de spoorlijn langs de noordzijde van de stad in

1866 leidt ertoe dat in de onmiddellijke omgeving daarvan industriecomplexen tot ontwikkeling komen (Noorderhagen, Bothof). Een zelfde ontwikkeling doet zich later voor langs de spoorlijnen naar Ahaus en Oldenzaal, die in 1890 tot stand komen.
Door de snelle expansie van de textielindustrie ondergaat ook de woningbouw vanaf ca. 1860 een sterke toename. Voor de huisvesting van fabrieksarbeiders worden al snel enige woongebieden direct ten zuiden en ten oosten van de oude stadskern gebouwd, onder meer de "Krim" door de Enschedese Woningbouwvereniging, waarvoor een aantal nieuwe straten c.q. paden is aangelegd. Het merendeel van de 19de eeuwse woningbouw komt echter door particulier initiatief tot stand.
Men richtte zich daarbij op bestaande wegen en paden waardoor tot op relatief grote afstand van de oude stadkern het agrarisch gebied van karakter verandert.
Tegen het einde van de 19de eeuw is de ruimtelijke structuur van Enschede in belangrijke mate door deze spinneweb-achtige ontwikkeling bepaald. Het kaartbeeld toont rondom de oorspronkelijke kern een schil van min of meer aaneengesloten bebouwing; vooral aan de zuidwestzijde is het gebied met woningbouw verdicht, terwijl aan de noordoostzijde, langs de spoorlijn naar Glanerbrug, omvangrijke fabriekscomplexen liggen. Het gebied direct ten westen van de stad, de laaggelegen Stadsmaten, is nog nagenoeg onbebouwd met uitzondering van de reeks villa's die tegenover het station aan de zuidkant van de spoorlijn zijn gebouwd tussen de stadskern en het in 1874 geopende Volkspark.
In de ruimere omgeving komen langs de bestaande wegen langgerekte bebouwingsstructuren en fabrieksgebouwen voor met daar tussenin agrarische opstallen van de vroegere escomplexen.
Zoals gebruikelijk is de bemoeienis van de gemeentelijke overheid met de uitbreidingsactiviteiten gedurende de 19de eeuw beperkt. In Enschede is tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw een verordening op het bouwen van kracht, waarmee onder meer sloop van gebouwen en het handhaven van bepaalde rooilijnafstanden is geregeld.
Vanaf het begin van de 20ste eeuw komt er in deze situatie verandering: de Woningwet biedt dan mogelijkheden voor een meer actieve planning van de uitbreiding en voor het oprichten van woningbouwcorporaties.
In 1907 komt een gemeentelijk uitbreidingsplan tot stand dat van grote invloed is geweest op de structurele ontwikkelingen van Enschede in de daaropvolgende decennia. Ten behoeve van een meer systematische indeling en ontsluiting van de stad wordt in dit plan een singelaanleg op ruime afstand rondom de oude stadskern geprojecteerd. Binnen deze singels, die op een standaardprofielbreedte van 28m. zijn ontworpen, blijft het ouder wegenpatroon met zijn verbindingen grotendeels gehandhaafd, en ontstaan mogelijkheden voor het bouwen in nieuwe woongebieden. Daarvan zijn de gebieden Lasonder en Laares, op basis van het uitbreidingsplan van 1907, bebouwd met arbeiderswoningen; het

villagebied van de Stadsmaten werd er vervolgens aan toegevoegd. Hoewel het exacte beloop van de singels uit het oorspronkelijke plan bij de uitvoering niet overal is gevolgd, is de hoofdopzet ervan gedurende de periode 1916-1929 wel gerealiseerd. Op basis van het *Uitbreidingsplan 1907* komen aanvankelijk diverse kleine arbeiderswijken op de nog open tussengebieden rondom de stadskern tot stand, meestal in directe nabijheid van één van de fabrieksconcentraties die langs de spoorlijnen tot ontwikkeling zijn gekomen. Een projekt van grotere omvang vormt de wijk "het Pathmos" aan de zuidwestzijde van de stad, die in verschillende fasen gedurende de jaren 1914-1927 is gerealiseerd. Door zijn samenhangende ruimtelijke en architectonische ontwerp op basis van de tuinwijkprincipes onderscheidt deze wijk zich van de meeste vóórdien gerealiseerde woongebieden. Op kleinere schaal worden daarna nog enige van deze tuinwijken in Enschede gebouwd (in de omgeving van het Paasweiplein en van de Geraniumstraat ten noordoosten van de Laaressingel en bij de Varviksingel/Brinkstraat).
De voortgaande groei van Enschede maakt de herziening van het oude uitbreidingsplan noodzakelijk, hetgeen leidt tot een nieuw plan dat in 1927 wordt vastgesteld. De stad is dan inmiddels aan bijna alle zijden tot buiten de dan vrijwel gereedgekomen singels uitgedijd. In dit plan wordt naast verdere uitleg van de woongebieden een nieuwe ringweg rondom de stad geprojecteerd, terwijl voor de verdere ontwikkeling van de industrie wordt gestreefd naar een zekere functiescheiding door de aanleg van een nieuw industrieterrein en -haven aan de westzijde buiten de stad.
Van de nieuwe ringweg komen slechts enkele gedeelten tot uitvoering aan de oost- en zuidzijde van de stad (Esmarkerrondweg, Van Deinselaan, Ter Kuilestraat), terwijl de invulling van het industriegebied bij de haven pas na de Tweede Wereldoorlog van de grond komt.
Met de ontwikkeling van nieuwe woongebieden uit het Uitbreidingsplan 1927 wordt echter al snel een begin gemaakt. Aan het eind van de jaren '30 worden in aansluiting op de dan bestaande woongebieden middenstandswijken van eenvormige dubbele woningen gerealiseerd, onder meer in het gebied ten westen van Pathmos en ten oosten van de Padangstraat.
Voor de huisvesting van de arbeidersbevolking wordt in deze periode een aantal nieuwe tuindorpen ontwikkeld die geheel los van het dan bestaande stadslichaan worden gesitueerd: Dolphia, Bruggenmors en Broekheurne. In afwijking van de eerder aangelegde traditionele tuinwijken kenmerken deze tuindorpen zich door een strakkere stedebouwkundige aanleg met een rechtlijnig, formeel stratenpatroon en relatief forse bouwblokken. Door de naoorlogse uitbreidingen hebben deze tuindorpen uit het begin van de jaren '30, met uitzondering van het tussen Enschede en Glanerbrug gelegen Dolphia, hun vrije situering verloren.
De ontwikkelingen na 1945 zijn van grote invloed geweest op de stedebouwkundige structuur van het voordien bebouwde gebied. Mede als gevolg van oorlogsschade is in een

brede strook ten zuiden van de oude kern tot reconstructie overgegaan waarbij een nieuwe oost-westverbinding is aangelegd. In een later stadium heeft het verdwijnen van de textielindustrie op een groot aantal plaatsen geleid tot de afbraak van fabrieksgebouwen, terwijl ook sanering van slechte woongebieden structurele wijzigingen heeft veroorzaakt.
Zowel door de ontstaanswijze als door de latere reconstructies toont de typologie van de uitbreidingen van Enschede uit de periode 1850-1940 een uiterst divers - en daardoor moeilijk te interpreteren - beeld. De algemene opbouw is die van lineaire uitgroei vanuit de oorspronkelijke kern langs de radiaal lopende doorgaande wegen. De tussengelegen gebieden zijn met diverse kleine woongebieden ingevuld, die naar buiten gaande groter van omvang en minder stedelijk van inrichting worden. De diverse industrieterreinen liggen hier in een drietal reeksen gekoppeld aan de (voormalige) spoorlijnen tussendoor, evenals de groene gebieden, die voor een groot deel via de singelaanleg met elkaar verbonden zijn.
Door de omvangrijke reconstructiegebieden rondom de oorspronkelijke kern is de ruimtelijke aansluiting van de stadskern op de structuur van de omliggende vooroorlogse uitbreidingen vrijwel geheel verloren gegaan. Binnen deze uitbreidingen vormen de oudere lineaire ontwikkelingen nog steeds een belangrijk structurerend gegeven.

Gebieden met bijzondere stedebouwkundige waarden:
De stedebouwkundige typologie vormt de achtergrond voor het aanduiden van gebieden met bijzondere waarden uit de periode 1850-1940. Binnen de beschouwde uitbreidingen van Enschede zijn zeven gebieden met bijzondere waarden onderscheiden.

1. Pathmos.
Dit gebied omvat het gehele gebied van de tuinwijk Pathmos, die in verschillende fasen tot stand is gekomen gedurende de periode 1914-1927 naar een ontwerp van de architect W.K. de Wijs en de directeur van Gemeentewerken, A.H. Op ten Noort. De wijk bevat diverse typen arbeiderswoningen langs een bochtig stratenpatroon, waarin enkele pleinen en groenvoorzieningen zijn opgenomen. Een aantal bijzondere voorzieningen, zoals scholen, een badhuis en enige winkels, maken deel uit van de eerste fase van de wijk, waarin ook architectonische verbijzonderingen in de vorm van poortgebouwen zijn opgenomen. De ruimtelijk kwaliteit van deze tuinwijk in combinatie met de relatief grote omvang maken dit gebied tot een bijzondere vertegenwoordiger van de vroeg-20ste-eeuwse sociale woningbouw ten behoeve van de industriële ontwikkeling van Twente.

2. Volkspark.
Het op 2 mei 1874 in gebruik genomen Volkspark, naar een ontwerp van de tuinarchitect D. Wattez, vormt een schenking van de fabrikant G.J. van Heek aan de bevolking van de stad Enschede en Lonneker, '.... ter bevordering eener nuttige en aangename ontspanning speciaal voor de

arbeidersklasse....'
Behalve een parkaanleg in landschapsstijl en enige vijvers omvat het gebied onder meer een restauratiegebouw, een monument, een fontein en enige sportvoorzieningen.
Het Volkspark vormt daarmee een bijzondere representant van deze kenmerkende maatschappelijke ontwikkeling binnen het kader van de Twentse industrialisatie, gebaseerd op een uit Engeland overgenomen idee tot verheffing van de arbeidersklasse door middel van sport en ontspanning. De ligging van het park in de directe omgeving van arbeiderswijken en industriecomplexen draagt aan deze bijzondere waarde bij. Hoewel het aangrenzende villagebied van de Stadsmaten wel ruimtelijk bij het Volkspark is betrokken, hebben de structurele wijzigingen in en aan de rand van dit villapark ertoe geleid dat dit niet bij het aangewezen gebied met bijzondere waarden is gerekend.

3. Rigtersbleek.
Dit gebied beslaat het complex ten westen van de Goolkatenweg, waarin diverse representatieve textielfabrieksgebouwen uit eind van de 19de en begin van de 20ste eeuw zijn opgenomen. De invloeden vanuit de Engelse fabrieksarchitectuur, die in sterke mate beeldbepalend zijn geweest voor de Twentse textielindustrie, zijn in de diverse gebouwen afleesbaar evenals de functionele ontwikkeling die de bedrijfstak doormaakte. Diverse infrastructurele en technische voorzieningen maken deel uit van dit industriegebied, dat binnen de Twentse verhoudingen tot een van de fraaiste gerekend moet worden.

4. West-indische buurt.
Dit gebied omvat een kleine woonwijk in tuinwijkachtige opzet aan de zuidzijde van de Hengelosestraat. Het ontwerp van architect H.E. Zeggelink werd in 1913 gerealiseerd door de woningbouwvereniging "De Volkswoning". De stedebouwkundige opzet is nagenoeg symmetrisch rond het Plein West-Indië, waaraan ook de bij de wijk behorende school is gebouwd. De bebouwing bestaat uit diverse typen lage woningen die, mede gekenmerkt door onderlinge verspringing, de straatruimtes vormen. Aan de oostzijde is de wijk gericht op een klein groengebied, dat in verband daarmee bij het aangegeven gebied is getrokken.
Binnen de ontwikkeling van de woningbouw in Enschede vormt dit gebied een vroeg voorbeeld van een tuinwijkachtige inrichting. De bijzondere waarde is niet alleen lokaal maar ook regionaal van belang.

5. Industriegebied Roombeek.
Gelegen aan de noordrand van de stad, langs de voormalige spoorlijn naar Oldenzaal, vormde dit industriegebied tussen de Roomweg en de Voortseweg een van de latere ontwikkelingen. Hier vestigde zich in 1906 vanuit de Zuiderhagen de textielindustrie van de firma N.J.Menko, waarbij het terrein grotendeels van zijn omgeving werd afgeschermd door hoge muren langs de aangrenzende wegen. Op de vestiging van de weverij in 1906 volgde de bouw van een ververij en spinnerij in 1912. Binnen dit complex bevinden zich diverse fabrieksgebouwen en

technische voorzieningen die een goed beeld geven van de ontwikkeling en inrichting van een textielindustrieterrein. De architectuur van de fabrieksbebouwing is hier minder representatief dan bij andere industrieterreinen. De bijzondere waarden zijn overwegend van lokaal niveau.

6. Het Varvik.
Dit gebied omvat een klein woonwijkje aan de zuidoostzijde van de stad, grenzend aan de Varviksingel, dat rond 1928 werd gebouwd door "De Volkswoning" naar een ontwerp van de architect A.Th.Blom. Het bestaat uit een aantal korte, gebogen straten met een besloten, steenachtige karakteristiek die qua ruimteopbouw aan de tuinwijken is ontleend. De beslotenheid wordt in het zuidelijk deel nog extra benadrukt door overbouwing van de straat; hier zijn ook enige bij de wijk behorende winkelpanden gelegen, uitgevoerd in de overeenkomstige baksteenarchitectuur.
Door de bijzondere ruimtelijke opbouw in samenhang met de architectonische opzet is dit verhoudingsgewijs kleine maar gave gebied toch ook van regionaal belang te achten.

7. Dolphia.
Dit gebied betreft een van de in het begin van de jaren '30 buiten de toenmalige stad gebouwde tuindorpen. Het gebied is symmetrisch van opzet rondom een centraal gelegen groengebied en opgebouwd uit woonblokken van diverse omvang. Groenaanleg en tuingebieden spelen een belangrijke rol in de ruimtelijke opbouw. De bewaard gebleven ligging van de wijk in het open landschap ten oosten van de stad draagt in belangrijke mate bij aan de bijzondere stedebouwkundige waarde.

Stedebouwkundige ontwikkeling Enschede

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1846
Kaart ca. 1900, verkend 1881, herzien 1903-1908
Kaart ca. 1940, verkend 1933/1935

Kaart ca. 1850

Kaart ca. 1900

ENSCHEDE
Kaart ca. 1940
Spelpark
Station Noord
Station
Station Zuid
Overbr
School
Hofstede
Woolderink
Binnenesch
Horsteeg
Bleekerij
Begraafplaats
Poort
Kp 68
Kp 53
Kp 1
Kp 3
Kp 34
Kp 4
Br
PK
RK
Kerk
Vbr
33.1
31.9
31.9
34.2
53.8
53.7
49.6
41.5
16.1
16.4
38.3
56.

Glanerbrug

Stedebouwkundige ontwikkeling:
Glanerbrug behoort tot de nieuw gevormde nederzettingen die aan het einde van de 19de eeuw in het grensgebied ontstaan, als gevolg van het forensisme op de Duitse textielindustrie. Daarnaast dankt Glanerbrug zijn ontstaan aan de activiteiten rond de afhandeling van het grensverkeer op de route Enschede-Gronau.
Aanvankelijk ontstaat de nederzetting als een lineaire ontwikkeling langs de Gronausestraat en enige aansluitende, bestaande wegen, waarna ook het gebied tussen de Gronausestraat en de spoorlijn gedeeltelijk met individuele woningen wordt bebouwd. Vanaf de jaren '20 komt in het gebied ten zuiden van de doorgaande weg een planmatig opgezette woonwijk tot stand.
De stedebouwkundige typologie weerspiegelt de ruimtelijke ontwikkeling tot 1940; naast de gebieden met een overwegende woonfunctie is het tegen de grens gelegen Redemptoristenpark als een groen gebied aangeduid.
Gebieden met bijzondere stedebouwkundige waarden zijn in Glanerbrug niet aangewezen.

Typologie 1940, kaart ca. 1988

Kaart ca. 1988

Kaart ca. 1988

Legenda typologie

schaal 1:15.000

- bestaande kern 1850
- algemeen stedelijk ingericht 1940
- algemeen niet stedelijk ingericht 1940
- tuinwijk ontwikkelingen 1940
- niet stedelijke villabebouwing 1940
- stedelijke villabebouwing 1940
- industriegebied 1940
- groen gebied 1940
- lineaire ontwikkeling 1850 - 1940
- na 1940 gereconstrueerd
- (1) bijzondere gebieden

Typologie 1940, kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Enschede en regio:
*Bamshoeve 75 jaar, Uitgave van de N.V. Katoenspinnerij Banshoeve, Enschede, 1971.
*Benthem, A., Geschiedenis van Enschede en zijn naaste omgeving, Enschede, 1920.
*Benthem, A., Geschiedenis van Enschede en zijn naaste omgeving van de vroegste tijd tot den wederopbouw van de stad na de brand van 7 mei 1962, Enschede, 1895.
*Berg, J.H., van de, J. Van Ooyik en T. Wiegman, Enschede, een veranderende stad, een beeld van vijftig jaren Enschede, Enschede, 1986.
*Beukers, J., De brand van Enschede op 7 mei 1862, het grote keerpunt in de ontwikkeling van Enschede, Enschede, 1896.
*Bilderbeek, B., Pathmos in z'n derde jeugd, Enschede, 1985.
*Blonk, A., Fabrieken en menschen, een sociografie van Enschede, Enschede, z.j.[1929].
*Buursink, J. Historisch stads-album van Enschede, Enschede, 1975.
*Coppes, A.H.J., Maatregelen en instellingen op het gebied der volksgezondheid in een stad van 100.000 inwoners, Enschede, z.j.[1948].
*Dam, D., van, De brand van Enschede in 1750 en de toenmalige bewoners, Enschede, 1931.
*Engbers, H., Lonneker in het verleden, Enschede, 1986.
*Enschede, Uit: Tussen de Rails, maandblad voor de Nederlandse spoorwegen, Utrecht, 1955.
*Bruijn, C.A., e.a., Enschede in luchtfoto's, verandering en groei, Enschede, 1978.
*Fotoboek Oud Enschede, verzameling foto's, tekeningen, reprodukties enz. uit het verleden

der stad, geplaatst in het Twentsch Dagblad Tubantia in de jaren 1953-1954, Enschede, 1954.
*Gedenkboek, aangeboden door het bestuur der Oudheidkamer Twente en eenige vrienden aan Jan Herman van Heek ter gelegenheid van zijn zestigsten verjaardag op 20 october 1933, Enschede, 1933.
*Gemeente Enschede, toelichting bij het "Uitbreidingsplan 1949", Enschede, 1949.
*Hesselink, B., Gerhard Jannink & Zonen te Enschede, 1853-1938, Jaren van rationalisatie en verzet, Hengelo, 1983.
*Hulshoff, A.L., Vijftig jaren Rijksmuseum Twenthe, 1930-1980, Enschede, 1980.
*Het stadhuis van Enschede, Uitgave van Bureau Voorlichting Gemeente Enschede, Enschede, 1985.
*150 jaar Parochie St. Jacobus de Meerdere te Lonneker, Lonneker, 1987.
*50 jaar Twentekanaal, onder redactie van de Stichting Oald Hengel, Hengelo, 1986.
*Kokhuis, G.J.I., Historie van Enschede, Hengelo, 1984.
*Nijhof, P. (samensteller), Monumenten van bedrijf en techniek, industriële archeologie in Nederland, Zutphen, 1978.
*Op ten Noort, A.H., Enschede in 1913, z.p.[Enschede], z.j.[1913].
*Rapport van de commissie van deskundigen voor het onderzoek naar de reiniging van rioolwater der gemeente Enschede, z.p., 1912.
*Rapport betreffende de industriële ontwikkeling van de gemeente Enschede, E.T.I.O., Zwolle, 1948.
*Schelven, A.L. van, Onderneming en familisme; opkomst, bloei en neergang van de textielonderneming Van Heek & Co in Enschede, Leiden, 1984.
*Schierbeek, B. en C. Oorthuys, Dit is Enschede, Amsterdam, 1962.
*Schoonen, J., St. Jacobuskerk Enschede, 1933-1983, Enschede, 1983.
*Taat, Enschede in oude ansichten deel 1, Zaltbommel, 1969.
*Taat, Enschede in oude ansichten deel 2, Zaltbommel, 1975.
*Taat, Enschede in oude ansichten deel 3, Zaltbommel, 1985.
*Welle, G.J., ter, Een droom werd werkelijkheid, de geschiedenis van één van de Enschedese buitenplaatsten Huize Hölterhof, Enschede, 1985.
*Wiegman, T., De openbare lagere en kleuterscholen in Enschede en Lonneker, 1645-1985, Enschede, 1986.
*Wiegman, T., Kleine historie van Enschede, Hengelo, 1989.
*Wiegman, T., Oud Enschede, Enschede, 1988.
*Zuylen, L.F., van, De joodse gemeenschap te Enschede, 1930-1945, Hengelo, 1983.

Kaarten:

*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:

*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Enschede[1] tussen 1850 en 1940.

Jaar[2]	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	3.742	100
1860	4.436	119
1870	5.268	141
1880	5.540	148
1890	15.615	417
1900	25.703	687
1910	34.992	935
1920	41.488	1.109
1930	51.805	1.384
1940	92.895	2.482

1) Gemeente Enschede exclusief de in 1934 opgeheven gemeente Lonneker
2) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 2
Loop van de bevolking in de gemeente Lonneker tussen 1850 en 1940.

Jaar[1]	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	8.016	100
1860	8.696	108
1870	10.712	134
1880	13.102	163
1890	7.631	95
1900	12.236	153
1910	17.971	224
1920	21.524	269
1930	31.129	388
1940	-	-

1) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Enschede[1] in 1849.

Onderdeel	Aantal inwoners[2]	Woningvoorraad[2]
Stad Enschede	3.778	840
Esmarke	3.267	565
Lonneker	1.715	295
Broekheurne	282	50
Rutbeek	118	20
Usselo	836	145
Boekelo	499	86
Gemeente Enschede	**10.495**	**2.001**

1) Inclusief gemeente Lonneker
2) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Enschede op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Binnenstad Enschede	5.496	1.050(4)
Hengelosewijk	8.338	1.922(12)
Deurningerwijk	8.823	1.967(15)
Oldenzaalsewijk	13.042	2.886(8)
Lipperkerkerwijk	11.008	2.375(14)
Wijk Hoogeland	12.906	2.938(9)
Emmawijk	2.124	451(0)
Haaksbergerwijk	17.148	3.843(11)
Glanerbrug	7.883	1.500(43)
Kern Lonneker	1.478	
Kern Boekelo	932	
Tuindorp Broekheurne	659	
Tuindorp Brugmors	802	
Tuindorp Dolphia	1.325	
Stedelijk gebied	**91.964**	
Verspreide huizen	9.008	
Woonschepen- en woonwagens	43	
Gemeente Enschede	**101.015**	**21.731(890)[1]**

1) (...) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 5
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Enschede op 1 januari 1988.

Onderdeel	*Aantal inwoners*[1]	*Woningvoorraad*[1]
Kern Enschede en Glanerbrug	135.655	52.492
Buitengebied Enschede en Glanerbrug	3.545	989
Kern Boekelo	2.015	765
Buitengebied Boekelo	886	256
Kern Lonneker	1.631	568
Buitengebied Lonneker	-	-
Kern Usselo	479	110
Buitengebied Usselo	479	110
Gemeente Enschede	**144.690**	**55.290**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Tabel 6
Tussen 1850 en 1940 opgerichte fabrieken en bedrijven in de gemeente Enschede[1)]

Jaar	Naam van bedrijf/instelling	Soort fabriek[2)]
1853	Firma Gerhard Jannink & Zonen	W + S
1855	Handelsonderneming Firma I.I. Rozendaal	
1856	Firma N.J. Menko	W
1856	Firma Getkate en Ter Weele	S
1857	Firma Jannink & Ter Kuile	W
1857	IJzergieterij "Tubantia"	M
1858	Firma Van Heek & Co.	W
1859	Firma Gebroeders Van Heek, Schuttersveld	W
1859	Firma J. & H. Elderink	W
1859	Firma D. Elderink & Zn.	W
1859	Gasfabriek	
1862	Vervoersdienst Van Gend & Loos	
1862	Firma Stroink & Blijdenstein	W
1862	Nieuwe fabriek van Van Heek & Co. (Kremersmaten)	S
1863	Firma Everwijn Melster	W
1864	Firma J.F. Scholten	W
1864	Enschedese Katoenspinnerij	S
1865	Firma Schut & De Wael	W
1866	Firma H.J. Stroink in de firma Ter Kuile & Stroink	S
1867	Firma Chr. Janssen & Co.	M
1869	Drukkerij N.V. v/h Fa. M.J. v.d. Loeff "Tubantia"	
1872	Firma G.B. Sanders & Zn. N.V., Transportwerktuigen- en Machinefabriek	M
1874	Firma Sepp & Co.	M
1876	Firma Menko & Cohen	W
1876	Tattershall & Holdsworth	M
1877	Firma B.W. & H. Ter Kuile	S
1878	Firma Ter Kuile Cromhoff	W
1878	Firma J.Th. Hölscher	V
1879	Firma Dalenoord Kunstboter-Fabriek	
1879	Firma J. Beukers	V + D
1880	Firma Ter Kuile & Morsman	S
1884	Enschedesche Melkinrichting N.V.	
1885	Firma Weyl & Co.	W
1885	Firma Wed. H.W. de Bruyn	M
1885	N.V. Katoenmaatschappij	
1888	Boekelosche Stoombleekerij	
1889	N.V. Stoomwverij Nijverheid	
1890	S.J. Menko & Zonen	W
1892	Breikatoenfabriek van P.J. Blom	
1892	Firma Serphos & Zonen	W
1893	Bandfabriek J.A. Scholten	
1893	Firma M. van Dam & Zonen	W + T
1894	Firma Nico ter Kuile & Zonen	W

Vervolg tabel 6
Tussen 1850 en 1940 opgerichte fabrieken/instellingen in de gemeente Enschede[1)]

Jaar	Naam van bedrijf/instelling	Soort fabriek[2)]
1918	Confectiefabriek Hulshof & Nijland	
1918	Confectiefabriek Bootsma & Dijks N.V.	
1918	Confectiefabriek A.J. Pley	
1919	Machinefabriek C.F. Rondhuis	
1919	N.V. Lonneker Confectiefabriek G.H. Kayser	
1920	Scholten & Van Heek	B
1922	N.V. Grolsche Bierbrouwerij	
1929	Confectiebedrijf H.J. Boll	
1929	F.H. Markerink v/h Overhemdenfabriek R. Bakker	
1930	N.V. Confectie-Ateliers "Tubantia"	
1930	Confectiebedrijf "De Textielbeurs" N.V.	
1932	Confectiebedrijf "Walhof"	
1932	Dijks Confectiebedrijf	
1933	Confectiefabriek De Kroon van Twente N.V.	
1933	Confectiebedrijf G.E. Oosterveld	
1935	Bandfabriek Gebr. Hardick N.V.	
1935	De Twentsche Elastiekfabriek (Ten Cate)	
1936	A.C. ter Kuile, Paardehaarweverij	
1936	Textielfabriek Setex	W
1936	H. Wissink Textielfabrieken	W
1937	Java Textiel-Maatschappij	W + S
1937	Robers' Confectiebedrijf	
1937	Confectiebedrijf Peco	
1937	Confectiebedrijf Endo	
1938	Gebroeders Jannink N.V.	
1939	Tweede rioolwaterzuiveringsinstallatie	
1939	Confectiebedrijf H.J. Hartgers	
1939	Confectiefabriek Stema	

Legenda bij tabel 6
1) Gemeente Enschede inclusief de in 1934 opgeheven gemeente Lonneker
2) **W** = Weverij
S = Spinnerij
M = Metaal- en machinefabriek
C = Chemiefabriek
V = Ververij
D = Drukkerij
T = Tricotagefabriek
B = Bandfabriek

Bron: L.A. Stroink, Enschede, 1962.

Vervolg tabel 6
Tussen 1850 en 1940 opgerichte fabrieken/instellingen in de gemeente Enschede[1)]

Jaar	Naam van bedrijf/instelling	Soort fabriek[2)]
1894	Firma Stroink & Co.	W + S
1895	Enschedesche Bierbrouwerij N.V.	
1896	Lonneker Landbouw-Coöperaties	
1896	Lonneker Coöperatieve Melkinrichting en Zuiverfabriek	
1896	Lonneker Coöp. Landbouwersbank en Handelsver. G.A.	
1896	N.V. Katoenspinnerij "Bamshoeve"	
1897	"Richtersbleek" van G.J. van Heek	
1897	G.J. van Heek & Zonen	W + S
1900	Handelmaatschappij Jac. Vromen N.V.	
1900	Gemeentelijke electriciteitscentrale	
1900	Nieuwe Lonneker Coöp. Melkinr. en Zuivelfabriek	
1903	Bouw nieuwe fabriek van Firma S.J. Menko & Zonen	
1903	Ramie Union (fabriek van gloeikousjes)	
1904	Nieuwe gasfabriek	
1904	Enschedesche Handelsvereniging	
1906	Confectiefabriek v/h Gebr. Brasz	
1908	Confectiefabriek Gebr. Reysoo	
1908	Machinefabriek Rörink & Van den Broek	
1909	N.V. v/h Van Tijn's Confectiebedrijf	
1909	C.J. Clahsen, Chemisch-Technische Produkten	
1909	Chemische Fabriek Dr. K.A. Ockinga	
1910	Confectiefabriek Gez. Borst N.V.	
1910	Beurs voor de handel in bouwmaterialen	
1911	N.V. Spinnerij Oosterveld	
1911	Machinefabriek H. Hankamp, Fabriek van Textiel-technische Artikelen	
1912	Spinnerij Roombeek van firma N.J. Menko	
1913	W.J.M. Baurichter Weverij en Blekerij	
1914	Textielfabriek "Holland"	W
1914	Confectiebedrijf Van Dijk, Bootsma & Co.	
1914	Heijmans & Co., Dekenfabriek	
1915	Eerste Waterzuiveringsinstallatie	
1915	Handelsonderneming Twentsche Textiel-Maatschappij "Tetem"	
1915	Firma Hardick & Seckel (Haardoekvoering)	
1916	Confectiefabriek Twente N.V.	
1916	Textielfabriek "Bato"	W
1916	Firma E.J. ter Riet (weverij van haardoek)	
1916	Confectiefabriek ter Balkt & Schutte	
1917	Chr. P. Hintzbergen & Co	M
1918	Koninklijke Nederlandsche Zoutindustrie-Boekelo	C
1918	Wisselink's Textielfabrieken N.V.	W
1918	K.H. Robers N.V.	W
1918	Enschedesche Confectiefabriek v/h Voortman	

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

-·-·-·- Grenzen van Twente
- - - - - - Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

- Enkeerdgronden met een 30 tot 50 cm dik cultuurdek
- Kleine, geïsoleerde dekzandkop met een tenminste 30 cm dik cultuurdek
- Schrale zandgronden (veldpodzolgronden)
- Verschillende soorten beekdalafzettingen, voornamelijk beekeerdgronden
- Keileem en andere pleistocene kleigronden
- Keileemlaag onder jongere afzettingen, beginnend tussen 40 en 120 cm
- Veengronden
- Stuwwal
- Smeltwatergeul
- Bebouwde kom

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

MARKEN

Gemeentegrens op 1 januari 1989
Markegrens
Beek
Kerkdorp
Stad

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924; en Jaarboek Twente 1965.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR

Twentekanaal (Zutphen-Enschede) met de oorspronkelijke haven
Straatweg in 1850
Grind-, macadam-, puin- en/of schulpweg in 1850
Belangrijkste tussen 1850 en 1935 verharde/aangelegde wegen
Spoorlijn aangelegd door de staat
Spoorlijn aangelegd door de Geldersch-Overijsselsche Locaalspoorweg-Maatschappij
Spoorlijn aangelegd door de Locaalspoorwegmaatschappij Enschede-Oldenzaal
Grotendeels verdwenen spoorlijn van de Ahaus-Enscheder Eisenbahn-Gesellschaft
Vliegveld Twente
Bebouwde kom in 1984

Bron: Topografische kaarten van omstreeks 1850, 1935 en 1972.

Kaart 5

GEMEENTE ENSCHEDE OMSTREEKS 1865

1866.

33 Buurders. 4664 Inwoners.

N

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

GEMEENTE LONNEKER OMSTREEKS 1865

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 7

GEMEENTE ENSCHEDE OMSTREEKS 1972

0 1 2 3 4km

N

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1974.

Kaart 8

TEXTIELINDUSTRIETERREINEN, VOLKSPARKEN EN WONINGWETCOMPLEXEN VAN "DE VOLKSWONING" IN 1933

Terreinen van de textielindustrie en de direct daarmee verbonden bedrijven.

A t/m F Volksparken: **A)** het Volkspark, **B)** B.G.J. van Heekpark, **C)** Van Lochemspark, **D)** Ledeboerpark, **E)** Blijdensteinpark, **F)** Wooldrikspark.

1 t/m 7 Woningwetcomplexen van "De Volkswoning": **1)** Roomweg, **2)** Kuipersdijk, **3)** Goolkatenweg, **4)** Pluimstraat, **5)** Hengelosestraat, **6)** Wooldriksweg, **7)** Pathmos.

Bron: Nijhof, P, 1978, p. 112